

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΦΥΛΟ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ»

Εξερευνώντας νέα ψυχογεωγραφικά τοπία:
Συν-αισθηματικές οικονομίες σε ψηφιοποιημένα περιβάλλοντα ψυχοθεραπείας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αφροδίτη Καψάλη

ΑΜ: 5322Μ002

Αθήνα, 2024

Τριμελής Επιτροπή

Ειρήνη Αβραμοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπουσα)

Αθηνά Αθανασίου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Μάρθα Μιχαηλίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Αφροδίτη Καψάλη, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως.

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Abstract.....	4
Εισαγωγή	6
Θεσιακότητα	7
Τα υποκείμενα της έρευνας	9
Στόχοι έρευνας- ερευνητικά ερωτήματα	17
1. Το θεραπευτικό δωμάτιο.....	26
Η ψυχοθεραπευτική πρακτική ως «συμβάν»	33
Σκηνές απεύθυνσης.....	37
Καθεστώτα κανονικότητας- σχέσεις εξουσίας	39
2. Συν-αισθηματικοί χώροι.....	47
3. Λόγος-σώμα και η δογματική εικόνα της ψυχολογίας.....	59
Συμπεράσματα.....	78
Βιβλιογραφία	82

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα εξετάζει τη σύμπραξη της ψυχοθεραπείας με την τεχνολογία μέσα από το πρίσμα φεμινιστικών και κούιρ θεωρητικών προσεγγίσεων. Συγκεκριμένα, διερευνά τις σύνθετες σχέσεις μεταξύ της ανθρώπινης ενσωματότητας, της ακουστότητας και του συν-αισθήματος στην ψηφιακά διαμεσολαβούμενη ψυχοθεραπεία. Αναλύοντας τις επιδράσεις της τεχνολογίας στην ψυχοθεραπεία μέσα από τις βιωματικές εμπειρίες των υποκειμένων της έρευνας, η μελέτη επικεντρώνεται στη δυναμική της εξουσίας, τις έμφυλες ταυτότητες και την συν-αισθηματική εμπλοκή σε διαδικτυακούς χώρους. Η μελέτη, επίσης, αναδεικνύει τις προκλήσεις και τις δυνατότητες που προκύπτουν από την ψηφιακή διαμεσολάβηση, εστιάζοντας στις στιγμές όπου η τεχνολογία δύναται να επαναπροσδιορίσει τα όρια του σώματος και της ταυτότητας, προσφέροντας νέες δυνατότητες για αντίσταση και δράση, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τις παραδοσιακές αντιλήψεις για το σώμα, την ταυτότητα και την ψυχολογική πρακτική. Παράλληλα, εξετάζει τον ρόλο της γλώσσας ως ενσώματης πρακτικής και της αφηγηματικότητας στη διαμόρφωση της ψυχοθεραπευτικής εμπειρίας, προτείνοντας μια πιο ευέλικτη και συμπεριληπτική προσέγγιση στη θεραπευτική διαδικασία.

Λέξεις-κλειδιά: φεμινιστική θεωρία, κούιρ θεωρία, συν-αίσθημα, σωματικότητα, ψυχοθεραπεία, αφηγηματικότητα, ακουστότητα, ψηφιακότητα

Abstract

This research explores the intersection of psychotherapy and technology through the lens of feminist and queer theoretical approaches. Specifically, it investigates the complex relationships between human embodiment, audibility, and affect in digitally mediated psychotherapy. By analyzing the impact of technology on psychotherapy through the lived experiences of the research subjects (psychologists), the study focuses on the dynamics of power, gender identities, and emotional engagement in digital environments. The study also highlights the challenges and possibilities emerging from digital mediation, emphasizing moments where technology can redefine the boundaries of the body and identity, offering new possibilities for resistance and agency, while questioning traditional notions of the body, identity, and psychological practice. Additionally, it examines the role of language as an embodied practice and the function of narration in shaping the psychotherapeutic experience, proposing a more flexible and inclusive approach to the therapeutic process.

Keywords: queer theory, feminist theory, embodiment, affect, digital, psychotherapy, power dynamics, narration, audibility

Εισαγωγή

Καθώς η ζωή μας συνυφαίνεται όλο και περισσότερο με τις ψηφιακές τεχνολογίες, τα όρια μεταξύ του φυσικού και του εικονικού κόσμου γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα. Η διερεύνηση της επίδρασης των ψηφιακών μέσων στη καθημερινή ζωή, στη διαχείριση του πολιτισμικού κεφαλαίου αλλά και στη κοινωνικοπολιτική οργάνωση, οδηγεί σε θεωρητικούς προβληματισμούς γύρω από την έννοια της «ψηφιακότητας» (Καταπότη, 2022). Ιδιαίτερα από την περίοδο της πανδημίας και μετά παρατηρούμε τον ταχύτατο μετασχηματισμό της κοινωνικής αλληλεπίδρασης με την «επιβολή» της ψηφιοποίησης στην εργασία, την εκπαίδευση και σε όλες τις πτυχές της ζωής εν γένει, ως μηχανισμό αντιμετώπισης, προσαρμογής και ύπαρξης στους περιορισμούς που επέβαλε ο επακόλουθος «εγκλεισμός¹», και πώς έχουν βαθιά εισχωρήσει στη καθημερινή ζωή. Μεγάλο μέρος αυτών των αλλαγών επηρέασε τον τρόπο που ασκείται η ψυχολογία/ ψυχοθεραπεία² καθώς ενισχύθηκε ή/και κυριάρχησε η ψηφιακή αλληλεπί-δραση σε διαδικτυακούς αλλά και σε εικονικούς (virtual reality ή VR) χώρους, φέρνοντας στην επιφάνεια νέες μορφές συνύπαρξης, έμφυλων και ταυτοτικών επιτελέσεων και συναισθηματικών διαρρυθμίσεων, ενώ δοκίμασαν και συνεχίζουν να αναδιαμορφώνουν τα όρια του σώματος, της σωματικότητας, της ενσωματότητας, της ακουστότητας και του τρόπου γενικότερα να υλοποιούμαστε ως υποκείμενα.

Η διπλωματική αυτή εργασία αποτελεί μια προσπάθεια χαρτογράφησης της σύμπραξης τεχνολογίας και ψυχολογίας, όπως αυτή διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια, κυρίως από την περίοδο της πανδημίας του COVID-19 και έπειτα, μέσα από το πρίσμα φεμινιστικών και κούιρ (queer) θεωρητικών προσεγγίσεων. Το ερευνητικό

¹ Για μια κριτική προσέγγιση στη συνθήκη του «εγκλεισμού» μπορούμε να ανατρέξουμε ενδεικτικά σε έργα των Schillmeier, M. (2020). *Pandemic Bodies: On the Impact of COVID-19 on Bodies, Health, and Care*, Harvey, D. (2020). *Anti-Capitalist Politics in the Time of COVID-19*, Badiou, A. (2020). *On the Epidemic Situation*, Agamben, G. (2021). *Where Are We Now? The Epidemic as Politics*.

² Χρησιμοποιώ τους όρους εναλλακτικά.

εγχείρημα ακολουθεί τις «τεχνολογικές αλλαγές» που επηρεάζουν τις ίνες και τη δομή της ψυχοθεραπευτικής πρακτικής στην καθημερινή ζωή, όπως αυτές παρουσιάζονται μέσω των συνεντεύξεων με επαγγελματίες ψυχολόγους που δραστηριοποιούνται στον τομέα και έχουν εφαρμόσει τη ψηφιακά διαμεσολαβούμενη ψυχοθεραπεία. Απομακρυνόμενη από μια απλουστευτική και μονοδιάστατη προσέγγιση καταγραφής των αρνητικών και θετικών επιπτώσεων που συνδέουν την ψυχολογία και την τεχνολογία με τρόπο εργαλειακό ή φορμαλιστικό, η μελέτη εστιάζει στις εμπειρίες των υποκειμένων της έρευνας και στο πώς η ψηφιοποίηση της ψυχοθεραπείας δύναται να διαταράξει παγιωμένους τρόπους σκέψης και δράσης, μεταβάλλοντας την κατάσταση των πραγμάτων και ωθώντας μας προς την οικοδόμηση νέων πεδίων δράσης και δυνατοτήτων. Η κατεύθυνση που ακολουθείται αφορά σε μια κριτική διερεύνηση με το συνδυασμό διαφόρων προσεγγίσεων και πεδίων, ως μια επιτηδευμένη διαθεματική σχεσιακότητα που προσβλέπει σε ένα δυναμικό φεμινιστικό τεχνοσυμπεριληπτικό³ μέλλον.

Θεσιακότητα

Η έρευνα προκύπτει μέσα από μια έντονη προσωπική αναζήτηση και ανάγκη, από τη θέση μου ως γυναίκα, ψυχολόγος-ψυχοθεραπεύτρια, εκπαιδευόμενη, θεραπευόμενη και πολιτικά ενεργό άτομο, να προβληματοποιήσω το κανονιστικό πλαίσιο εντός του οποίου καλούμαστε να δράσουμε ως επαγγελματίες ψυχολόγοι. Στόχος μου είναι να επεκτείνω έναν διάλογο σε ένα υποδιερευνημένο ως τώρα πεδίο, που αφορά τη σύμπραξη της ψυχοθεραπείας με την τεχνολογία, εμπλουτίζοντας την θεωρητική αλλά και πρακτική της εφαρμογή με φεμινιστικά και κουίρ εργαλεία. Το εγχείρημα σύνδεσης της παρούσας μελέτης και των τριών αυτών πεδίων, (της τεχνολογίας, της (κριτικής) ψυχολογίας και των φεμινιστικών και κουίρ θεωριών) δεν είναι ούτε αυτονόητο, ούτε προφανές, ενέχει ποικίλες εστιάσεις και είναι για μένα κυρίως μια πολιτική θέση.

³Ένας όρος που αρχίζει και αναπαράγεται όλο και περισσότερο στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία και αφορά στην ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη μέσω της τεχνολογίας. Βλ. ενδεικτικά: Wang, T., & Liu, X. (2020). Inclusive design in digital age: A review. *Journal of Universal Design*, 14(2), 101-115. Και Hollier, S. (2018). *The accessibility imperative: Inclusive strategies for the digital age*. XYZ Publishing.

Στις αρχές του 2016 ξεκίνησα να εργάζομαι ως ψυχολόγος στο πεδίο του μεταναστευτικού, όπου ήρθα αντιμέτωπη με την εργαλειοποίηση της ψυχολογίας ως μέσο διαχείρισης και συμμόρφωσης «μειονοτικών» πληθυσμών αλλά και με την κυρίαρχη λειτουργία του Ψ λόγου ως μέσο ψυχολογιοποίησης και ψυχιατρικοποίησης διάφορων εννοιών, όπως η «φροντίδα», η «αλληλεγγύη» η «ευαλωτότητα» και η «κοινωνική αλλαγή»⁴. Για τα επόμενα περίπου έξι έτη και παράλληλα με την συμμετοχή μου σε αυτό που έχει χαρακτηριστεί από πολλές/ούς κριτικούς ως βιομηχανία παροχής ψυχοκοινωνικής υποστήριξης (Beristain, 2006· Bistoën, 2016), η ανάγκη μου αυτή πήρε τη μορφή προβληματισμών και αντιδράσεων από, μέσα και προς την ψυχολογία, δοκιμάζοντας συνεχώς τα «όρια» του πεδίου της κριτικής.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 2022, μετά τη περίοδο της πανδημίας, τις αλλαγές που αυτή επέφερε, έχοντας ολοκληρώσει περαιτέρω σπουδές στην ψυχολογία/ψυχοθεραπεία και ξεκινώντας ένα νέο εργασιακό κεφάλαιο- μια έντονη παρακίνητική επιθυμία να επανορίσω και επαναπροσανατολίσω τη σκέψη μου και τη θεωρητική διαδικασία, - όπως περιγράφει και η Rosi Braidotti παραφράζοντας τον Ντελέζ, είτε ως μη αντιδραστική είτε ως νομαδική (Braidotti, 2006: 190)- πέρα από τη ψυχολογία, με οδηγεί στο ΔΜΠΣ «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική». Μέσα από τη συμμετοχή μου, είχα την ευκαιρία να συνυπάρξω με υπέροχους ανθρώπους, φοιτητά και ακαδημαϊκούς. Οι πολύτιμες συζητήσεις και αλληλεπιδράσεις με αυτή την κοινότητα που διαμορφώσαμε αλλά και με κείμενα και αρχεία γνώσης, λειτούργησαν ως «γραμμές φυγής»⁵ και ως δυνατότητες αποπροσανατολισμού⁶, σε νέες θεωρητικές διαδικασίες και κατευθύνσεις. Θα χρησιμοποιήσω εδώ την φράση της Gloria Anzaldua,

⁴ Για μια κριτική προσέγγιση βλ. ενδεικτικά May, T. (2023). Care: Reflections on who we are. · DeVos, J. (2012) The psychologisation in times of globalisation· Soldz, S. (2008). Healers or Interrogators: Psychology and the United States Torture Regime· Totton, N. (2006). The politics of Psychotherapy.

⁵ Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο ακροθιγώς εστιάζοντας στον πολιτικό τόπο της έννοιας, στην εμπρόθετη δράση για διαδρομές διαφυγής από κατεστημένα συστήματα και κανονιστικές δομές, προσφέροντας νέους τρόπους ύπαρξης και δράσης. Για τους Ζιλ Ντελέζ [Gilles Deleuze] και Felix Guattari η λειτουργία των γραμμών φυγής (lines of flight) είναι η δημιουργία ανατρεπτικών διαρρυθμίσεων και συνθηκών που διαφεύγουν από εγκατεστημένες δομές. Μπορεί να είναι οποιαδήποτε δράση κίνημα, συναρμογή ή διαρρύθμιση που ξεφεύγει από ένα ακτινωτό δίκτυο δράσης και προκαλεί μια μεταβολή (1980:14-15).

⁶ Ο προσανατολισμός όπως περιγράφεται στο έργο της Ahmed, S. (2006). *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*. Ντέρχαμ: Duke University Press.

η οποία γράφει πως «μόλις αποφασίσουμε να δράσουμε, αντί να αντιδράσουμε, εμφανίζονται πάμπολλες δυνατότητες» (Anzaldúa, 1987/2006: 453).

Συντάσσομαι, επίσης, με το επιχείρημα της φεμινίστριας ανθρωπολόγου Emily Martin (2013) η οποία έχει επιχειρηματολογήσει πάνω στις αναγωγιστικές προσεγγίσεις της ψυχολογίας στη μελέτη των ανθρώπινων συναισθημάτων (emotions), υποστηρίζοντας ότι οι μέθοδοι αυτές συχνά «αποτυγχάνουν να συλλάβουν τις πολυπλοκότητες και τις λεπτές αποχρώσεις των συναισθηματικών εμπειριών» (Martin, 2013: 153)· κάτι το οποίο η εθνογραφία μπορεί να προσεγγίσει περισσότερο, εστιάζοντας στο ρόλο του πλαισίου και της αφήγησης στη διαμόρφωση των συναισθημάτων (affect)⁷.

Χρησιμοποιώ κουίρ και φεμινιστικές θεωρήσεις ως αναλυτικά και μεθοδολογικά εργαλεία για την πραγματοποίηση της έρευνας. Συγκεκριμένα αντλώ από την κουίρ προοπτική της Sarah Ahmed (2006), η οποία προσεγγίζει την έννοια του κουίρ ως μια ευκαιρία για αντίσταση και αναπροσανατολισμό, με τρόπο που να αμφισβητεί τις καθιερωμένες νόρμες και να δημιουργεί χώρο για διαφορετικές ταυτοτικές επιτελέσεις και προοπτικές. Επίσης, αντλώ από την προσέγγιση της Ιβ Κοφόβσκι Σέντγουικ (Sedgwick, 1990 & 2003), όπου το κουίρ αναφέρεται σε μια διαρκή δι-ερώτηση, σε μια έννοια που αμφισβητεί σταθερούς ορισμούς σχετικά με το φύλο, τη σεξουαλικότητα και ταυτοτικά χαρακτηριστικά γενικότερα, ως μια μετασηματιστική πρακτική.

Τα υποκείμενα της έρευνας

Μολονότι δεν ήταν στις αρχικές στοχεύσεις μου ο διαχωρισμός ή περιορισμός του δείγματος με βάση έμφυλες παραμέτρους, η μέθοδος της χιονοστιβάδας που ακολουθήθηκε (snowball sampling) διαμόρφωσε ένα δείγμα αποτελούμενο αποκλειστικά από θηλυκότητες. Αυτή η έκβαση, παρότι συνέβη χωρίς πρότερο μεθοδολογικό προγραμματισμό, κρίνεται κομβική καθώς προσφέρει μια ενδιαφέρουσα

⁷ Αναφέρομαι εδώ σε μια πρώτη θεωρητική προσέγγιση της έννοιας του συν-αισθήματος (affect) και την απομάκρυνση του από τον όρο συναίσθημα (emotion), αίσθημα (feeling), που στο πεδίο της ψυχολογίας χρησιμοποιούνται εναλλακτικά τις περισσότερες φορές. Για τις Pellegrini και Puar οι διαφορετικές θεωρήσεις του συν-αισθήματος (affect) συνδέονται και κινητοποιούν ένα διαφορετικό πολιτικό όραμα (Pellegrini και Puar, 2009:38), ενώ μας επιτρέπουν να ξανασκεφτούμε τον ίδιο το χώρο του πολιτικού (ο.π, 2009:37).

ερευνητική προοπτική και σημαντική ακαδημαϊκή αξία, αναδεικνύοντας μια εγχειρηματική (operative) έμφυλη διαφορά (Braidotti, 1989)· ενισχύοντας έτσι την ιστορικά υποεκπροσωπημένη γυναικεία φωνή στην (ψυχοθεραπευτική) έρευνα. Η εγχειρηματική έμφυλη διαφορά όπως την θεωρητικοποιεί η Rosi Braidotti μας επιτρέπει να απομακρυνθούμε από τον φαλλογοκεντρικό ακαδημαϊκό λόγο και να κινηθούμε «ενάντια σε μια οικουμενικότητα που τείνει να βασίζεται σε μακροχρόνιες παραδόσεις της δυτικής φιλοσοφίας που συγκροτούν δομημένες αντιλήψεις για τον κόσμο βασισμένες σε αρσενικές οικουμενικές κατηγορίες» (Braidotti, 2006:192), να σκεφτούμε με όρους πολλαπλότητας και διαφορετικότητας (Scott, 2006:141). Στην εν λόγω μελέτη λοιπόν κυριαρχούν οι γυναικείες εμπειρίες, αποσαρθρώνοντας με αυτό τον τρόπο την συχνά επικρατούσα ανδροκεντρική φωνή και σκέψη ως εμπειρικό σημείο αναφοράς.

Όσον αφορά στις οχτώ συνομιλήτριές μου, χρησιμοποιώ θηλυκές ανωνυμίες με τις οποίες αυτοπροσδιορίζονται, ενώ στο μεγαλύτερο μέρος του σώματος του κειμένου αναφέρομαι κατά βάση σε θηλυκό γένος, λαμβάνοντας υπόψιν τόσο τη δική μου θεσιακότητα αλλά και σε μια προσπάθεια να διαταράξω τις γλωσσικές και συγγραφικές έμφυλες συμβάσεις. Στα παραθέματα των συνεντεύξεων έχουν διατηρηθεί τα γένη των ανωνυμιών που χρησιμοποιούν στην αφήγησή τους οι συμμετέχουσες.

Είναι σημαντικό όμως, προτού συζητήσω τα λεγόμενά τους, να πω κάποια πράγματα γι' αυτές. Τα υποκείμενα της έρευνας ανωνυμοποιούνται με τη χρήση ψευδωνύμων για την προστασία των προσωπικών τους δεδομένων διασφαλίζοντας ότι δεν είναι δυνατή η ταυτοποίηση από τρίτους/ες, όπως και την εμπιστευτικότητα της συνέντευξης. Συγκεκριμένα, για κάθε συμμετέχουσα, χρησιμοποιείται το αρχικό γράμμα του πραγματικού της ονόματος και το όνομα αντικαθίσταται με ένα άλλο που ξεκινά με το ίδιο γράμμα. Αυτή η προσέγγιση διευκολύνει την ταυτοποίηση των υποκειμένων κατά την ανάλυση των δεδομένων χωρίς να αποκαλύπτονται τα αληθινά τους στοιχεία, διατηρώντας έτσι το απόρρητο των προσωπικών τους πληροφοριών. Για την πραγματοποίηση αυτής της ανωνυμοποίησης, έλαβα συγκατάθεση από όλες τις

συμμετέχουσες, οι οποίες ενημερώθηκαν πλήρως για τον τρόπο χρήσης των δεδομένων τους και την προστασία της ιδιωτικότητάς τους.

Η πρώτη συνομιλία λοιπόν ήταν με την Αρετή, ψυχολόγο, συστημική ψυχοθεραπεύτρια η οποία διατηρεί ιδιωτικό γραφείο τα τελευταία περίπου έντεκα χρόνια στην Αθήνα, όπου διενεργήθηκε η συνάντησή μας. Η επαφή μας έγινε μέσω μιας συναδέλφου-κοινής μας φίλης η οποία, γνωρίζοντας το θέμα της έρευνάς μου, πρότεινε πως θα ήταν μια καλή συνομιλήτρια, καθώς έχει χρόνια εμπειρίας στο χώρο. Η Αρετή έπειτα, με έφερε σε επαφή με την Μάρθα η οποία αυτοπροσδιορίζεται ως τρανς γυναίκα, έχει εργαστεί ως ψυχολόγος σε διάφορους φορείς και σχολεία στην, όμως τα τελευταία 3 χρόνια ιδιωτεύει και εργάζεται αμιγώς διαδικτυακά. Με την Μάρθα συναντηθήκαμε από κοντά στο σπίτι της, σε ένα χώρο που έχει διαμορφώσει ως γραφείο κι από το οποίο κατά βάση παρέχει ψυχοθεραπευτικές συνεδρίες διαδικτυακά.

Η ίδια στη συνέχεια με έφερε σε επαφή με μια άλλη συνάδελφό της την Χαρά, εκπαιδευόμενη ψυχοθεραπεύτρια στο Ψυχόδραμα με δικό της γραφείο αλλά και πλούσιο βιογραφικό σε ΜΚΟ τα προηγούμενα χρόνια, σε ξενώνες ασυνόδευτων ανηλίκων προσφύγων. Τη σκυτάλη έδωσε έπειτα στην Στέλλα με την οποία συνεκπαιδεύονται ψυχοθεραπευτικά. Η Στέλλα εργάζεται αυτή την περίοδο ως ψυχολόγος σε μια ΜΚΟ που παρέχει ψυχοκοινωνικές υπηρεσίες σε άτομα που έχουν πληγεί από τον πόλεμο στην Ουκρανία και έχουν εκτοπιστεί εσωτερικά. Η δουλειά της είναι διαδικτυακή, η ίδια εργάζεται από το σπίτι της, ενώ κάνει επίσης ομάδες ψυχοδράματος στη Θεσσαλονίκη αποτελούμενες από γυναίκες στα πλαίσια της εκπαίδευσής της. Και με τις δύο συναντηθήκαμε στο γραφείο της Χαράς για την συνέντευξη, κατόπιν πρότερης συνεννόησης.

Μια ακόμη συνομιλήτριά μου ήταν η Λίλη που ζει και εργάζεται ως ψυχολόγος στην Ισπανία. Η Λίλη έχει διπλή εκπαίδευση στην Αφηγηματική και Εικαστική ψυχοθεραπεία αντίστοιχα και δουλεύει με ομάδες γυναικών και θηλυκοτήτων, επιζήσασες έμφυλης βίας, μέσω μιας ισπανικής κρατικής οργάνωσης. Με την Λίλη

είχαμε έρθει σε επαφή στο παρελθόν, επειδή χρησιμοποιεί εικαστικά εργαλεία VR⁸ στην θεραπευτική της μέθοδο και είχα/έχω προσωπικό ενδιαφέρον επ' αυτού. Λόγω των παραπάνω απευθύνθηκα από μόνη μου στην Λίλη θεωρώντας πως η εμπειρία της θα συμβάλλει δραστικά στην κατεύθυνση της έρευνάς μου. Η συνομιλία μας έγινε διαδικτυακά · έπειτα εκείνη με παρέπεμψε στην επόμενη επαφή.

Η Νίκη ζει στην Αθήνα και εργάζεται, για μια οργάνωση που παρέχει ψυχολογική υποστήριξη σε άτομα με κινητικές δυσκολίες και αναπηρίες, ενώ η ίδια έχει εκπαιδευτεί στην Γνωστικοσυμπεριφοριστική (CBT) μέθοδο, την οποία και αξιοποιεί στη δουλειά της. Με τη σειρά της με έφερε σε επαφή με την Κύνθια η οποία είναι σεξολόγος ψυχοθεραπεύτρια, εργάζεται ιδιωτικά διατηρώντας γραφείο με έδρα την Αθήνα, αλλά δουλεύει με άτομα ελληνόφωνα που μένουν τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, ενώ παράλληλα συνεργάζεται με μια ιδιωτική κλινική υγείας. Τέλος, μέσω της Κύνθιας συνάντησα την Ανθή, η οποία δραστηριοποιείται τόσο ως επαγγελματίας όσο και ως εκπαιδευόμενη διαδικτυακά στη Υπαρξιακή ψυχοθεραπεία, ενώ όπως ανέφερε ταξιδεύει και ζει κατά καιρούς σε διάφορα μέρη του κόσμου. Με την Ανθή επίσης συνομιλήσαμε διαδικτυακά, καθώς εκείνο το διάστημα βρισκόταν στην Ιρλανδία.

Θεωρώ πως αυτή η εν-αλλαγή σε δια ζώσης και διαδικτυακές συνομιλίες αντικατοπτρίζει την προσπάθεια της παρούσας μελέτης να χαρτογραφήσει αυτό το μεταίχμιο της ενσώματης και μη παρουσίας και δράσης των υποκειμένων, αντικρούοντας τον διαχωρισμό σωματικής εμπειρίας και γλώσσας (Παπαγαρουφάλη, 2022), προτείνοντας την εννοιολόγηση της γλώσσας⁹ ως ενσώματης πρακτικής. Η υποκειμενικότητα είναι εξαρχής διυποκειμενική και σχεσιακή, υποστηρίζει η ανθρωπολόγος Ελένη Παπαγαρουφάλη αναφερόμενη στη εμπειρία των συνεντεύξεων,

⁸ Η χρήση των VR (virtual reality) εργαλείων αφορά σε εφαρμογές εικονικής πραγματικότητας στην εικαστική θεραπεία. Αποτελεί μια σύγχρονη προσέγγιση που αξιοποιεί την τεχνολογία για να ενισχύσει τη θεραπευτική εμπειρία και να προσφέρει νέες διαστάσεις στην καλλιτεχνική έκφραση και επεξεργασία μέσω της απελευθέρωσης από τα φυσικά όρια των υλικών και του περιβάλλοντος (Malchioldi, 2020).

⁹ Η γλώσσα εδώ εννοιολογείται ως «ένα σύστημα συγκρότησης νοήματος που προσφέρει σημεία πρόσβασης για την κατανόηση του πως γίνονται αντιληπτές οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, πως λειτουργούν πως οργανώνονται οι θεσμοί και πως συγκροτούνται οι (συλλογικές) ταυτότητες» (Scott, 2006: 143).

προσεγγίζοντας τη γνώση για την εαυτή ως μοίρασμα και (συν)δημιουργία μιας κοινής σωματικής γνώσης με τις άλλες, μέσα στο μη γραμμικό χρόνο (Παπαγαρουφάλη, 2022: 38). Η Τζούντιθ Μπάτλερ (1993/2008: 90-91), στην ανάλυσή της για την επιτελεσματικότητα, υποστηρίζει ότι η γλώσσα δεν είναι απλώς ένα εργαλείο που περιγράφει τα σώματα, αλλά ενεργά συμμετέχει στη δημιουργία τους. Δηλαδή, η γλώσσα δεν αναφέρεται απλώς σε μια προϋπάρχουσα υλική πραγματικότητα, αλλά συμβάλλει στην ίδια την παραγωγή αυτής. Μέσα από επαναλαμβανόμενες επιτελεσματικές πράξεις το σώμα «παράγεται» και αποκτά υλική υπόσταση. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι η υλικότητα του σώματος είναι αποκλειστικά προϊόν της γλώσσας. Η Μπάτλερ τονίζει ότι η υλικότητα των σωμάτων και οι σημασίες που αποδίδονται μέσω της γλώσσας συν-δημιουργούνται αδιαχώριστα. Ασκεί επίσης κριτική «τόσο στον ουσιολογισμό της στατικής και αναλλοίωτης υλικής υπόστασης που προϋπάρχει του λόγου και των σχέσεων εξουσίας όσο και στην απλοϊκή κονστρουκτιβιστική θεώρηση που τείνει να ανάγει το σώμα σε μια ουδέτερη επιφάνεια που επιδέχεται διαδικασίες σήμανσης και εγγραφής» (Αθανασίου, 2007: 191). Η υλικότητα του σώματος όπως και ο ίδιος ο λόγος δεν θα πρέπει να ανάγονται σε ένα ομογενοποιητικό και ενικό άξονα (Povinelli, 2006: 8). Αυτό που μπορεί να θεωρηθεί ως υλικό σώμα αρθρώνεται μέσα στη γλώσσα (Loizidou, 2008:39).

Η μέθοδος ανάλυσης των συζητήσεων που έχω επιλέξει είναι η βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση (Τσιώλης, 2014). Με αυτό τον τρόπο, οι συνεντεύξεις αποτελούν προσωπικά τεκμήρια ή τεκμήρια ζωής «documents of life/ personal documents» και ενδείξεις της «υποκειμενικής σκοπιάς» των συμμετεχουσών σχετικά με το ζήτημα που πραγματεύεται η έρευνα. Οι βιογραφικές αφηγήσεις ή αλλιώς οι αφηγήσεις ζωής, που παράγονται στο πλαίσιο μιας «ανοιχτής» βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης, καλούν τα υποκείμενα να αφηγηθούν απροσχεδίαστα βιώματα και γεγονότα στα οποία εμπλέκονται προσωπικά. Με αυτό τον τρόπο θεώρησα πως στη συζήτησή μας οι συμμετέχουσες θα μπορέσουν να ακολουθήσουν με μεγαλύτερη αυτονομία την αφηγηματική διαδρομή που επιθυμούν και να δημιουργήσουν οι ίδιες τη μορφή των αφηγήσεών τους.

Η Teresa Brennan έχει ενσωματώσει στις έρευνές της στοιχεία από την ψυχανάλυση, τη κοινωνική θεωρία ακόμη και τη βιολογία για τη μελέτη της κοινωνικής και ψυχικής διάστασης των αισθημάτων. Στο έργο της με τίτλο «*The Transmission of Affect*» (2004) επιχειρηματολογεί ότι τα συναισθήματα (feelings) δεν είναι απλώς εσωτερικές, ατομικές εμπειρίες, αλλά μπορούν επίσης να μεταδοθούν μεταξύ ανθρώπων μέσω μιας κοινής συναισθηματικής κατάστασης, μετατοπίζοντας την θεωρητικής της σκέψη στην έννοια του συν-αισθήματος (affect). Συζητά λοιπόν την έννοια και τη σημασία της «ατμόσφαιρας» στο πλαίσιο των επικοινωνιακών διαδικασιών, περιγράφοντας την ως την αίσθηση, την ποιότητα ή την «αύρα» που επικρατεί σε μια συζήτηση ή συνομιλία (Brennan, 2004). Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει τον τόνο, το στυλ και τη δυναμική ανάμεσα στα άτομα που συνομιλούν και επηρεάζεται από ποικίλους παράγοντες όπως οι προθέσεις, οι προσδοκίες και οι προηγούμενες εμπειρίες των ατόμων. Αυτή η έννοια μπορεί να είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση και την ανάλυση της αλληλεπίδρασης σε διάφορες συνθήκες, όπως αυτή της συνέντευξης, καθώς βοηθά να λάβουμε υπόψη τις δυναμικές που δημιουργούνται και πώς τα άτομα επηρεάζουν και επηρεάζονται. Εν προκειμένω είναι σημαντικό να στοχαστούμε πάνω στις ατμόσφαιρες που επικρατούν κατά τη ψυχοθεραπευτική πράξη ανάμεσα στα υποκείμενα της θεραπείας, όπως και στις ατμόσφαιρες που δημιουργήθηκαν ανάμεσα σε μένα και τις συνομιλήτριές μου, από την αλληλεπίδρασή μας και από τη δική μου θέση ως ερευνήτρια (αφού είχα μοιραστεί στην πρώτη μας επαφή λίγα πράγματα για μένα και για την προσωπική μου πορεία), που πιστεύω πως επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο μου απευθύνθηκαν και το περιεχόμενο της αφήγησής τους.

Γι' αυτούς τους λόγους η έννοια της ατμόσφαιρας εξελίχθηκε στην παρούσα μελέτη σε ένα αναλυτικό εργαλείο για την επεξεργασία και συζήτηση του περιεχομένου των συνεντεύξεων· ιδιαίτερα στα δυο πρώτα κεφάλαια της ανάλυσης όπου συζητείται το «θεραπευτικό δωμάτιο» και οι συν-αισθηματικές επιτελέσεις των υποκειμένων της θεραπείας. Ακολουθώντας τη θεωρητική σκέψη της Ahmed η οποία διαφοροποιεί τη θέση της για το συν-αίσθημα εστιάζουμε στο πως τα συν-αισθήματα

δεν είναι εγγενώς προσωπικά. Η Ahmed υποστηρίζει ότι αυτό που θα αισθανθούμε ως ατμόσφαιρα εξαρτάται «από τη θέση άφιξής μας στο χώρο» (Ahmed 2010: 36). Μια θέση υποκειμένου που έχει διαμορφωθεί μέσα στο κοινωνικό και πολιτικό δίκτυο (Αβραμοπούλου, 2018: 30). Ο Miñoz (2006/2018) μελετά τη συν-αισθηματική θέση των υποκειμένων, τις εκτοπισμένες συν-αισθηματικές εκφορές από κυρίαρχα αφηγήματα κανονικότητας και κανονικοποίησης (Μουνιόζ, 2018: 31).

Οι συν-αισθηματικές επιτελέσεις αφορούν επίσης και σε μια χωρική διάσταση τόσο υλική όσο και μη υλική, όπου (μετα)σχηματίζουν υποκειμενικότητες. Η διάσταση αυτή του χώρου/ τόπου αναδεικνύεται μέσα από τη θεωρία της ψυχογεωγραφίας¹⁰ που χρησιμοποιώ εδώ για να ορ(ι)οθετήσω τα ψηφιοποιημένα περιβάλλοντα όπου λαμβάνει χώρα τόσο η διαδικασία της συνέντευξης με κάποιες από τις συμμετέχουσες, όσο και η ίδια η ψυχοθεραπευτική πράξη για την οποία συζητούμε και η οποία εξετάζεται εδώ. Η έννοια της ψυχογεωγραφίας μπορεί να επεκταθεί και στους ψηφιακούς χώρους της ψυχοθεραπείας, ιδίως καθώς αυτοί αποτελούν τοπία όπου αναδιαμορφώνονται οι εμπειρίες της σωματικότητας, της ταυτότητας και της σχέσης μεταξύ θεραπεύτριας και θεραπευόμενης. Σε ψηφιοποιημένα περιβάλλοντα, τα συν-αισθήματα που δημιουργούνται εντός της θεραπείας, οι «ατμόσφαιρες» που περιγράφει η Brennan (2004), αναδιαμορφώνουν τη αλληλεπίδραση με τρόπους που συνδέονται τόσο με το τεχνολογικό πλαίσιο όσο και με τις κοινωνικές σχέσεις.

Μέσα από έναν ανθρωπολογικό φακό, η ψυχογεωγραφία αφορά στην επανοικειοποίηση του αλλοτριωμένου από τον καπιταλισμό χώρου μέσω της

¹⁰ Η ψυχογεωγραφία, όπως την εισήγαγε ο Γκι Ντεμπόρ, προσφέρει έναν τρόπο εξερεύνησης των κοινωνικών και πολιτικών διαστάσεων του χώρου, εστιάζοντας στην επίδραση του περιβάλλοντος στα συν-αισθήματα και τις επιτελέσεις των υποκειμένων. Ως αναλυτικό εργαλείο, αποσκοπεί στην επανοικειοποίηση και τον επαναπροσδιορισμό του χώρου που έχει αλλοτριωθεί από τις καπιταλιστικές δυνάμεις και προσφέρει έναν τρόπο ανάλυσης του πώς οι χώροι επηρεάζουν τα υποκείμενα και τις σχέσεις τους με τους άλλους (Debord, 1955; Wark, 2015).

περιπλάνησης (derive) (Συλαίου, 2017). Διερευνά την πολύπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ του (γεωγραφικού) περιβάλλοντος και των ανθρώπινων συν-αισθημάτων και δράσεων. Είναι καίριας σημασίας για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι χώροι όχι μόνο βιώνονται αλλά και αντιστέκονται ή επαναπροσδιορίζονται.

Στο πλαίσιο της ψηφιοποίησης της ψυχοθεραπείας, οι ψηφιακοί χώροι/τα ψηφιοποιημένα περιβάλλοντα όπου διαμεσολαβούν και στα οποία περιπλανώνται τα υποκείμενα, μπορούν να ιδωθούν ως αναδυόμενα ψυχογεωγραφικά τοπία¹¹, καθώς εμπλέκουν και αναμορφώνουν τις εμπειρίες των υποκειμένων της θεραπείας, δημιουργώντας νέες μορφές ύπαρξης και αλληλεπίδρασης που επηρεάζουν βαθιά τη σωματικότητα, την ταυτότητα και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Η αλληλεπίδραση των υποκειμένων με και μέσα σε αυτά τα ψηφιακά τοπία επηρεάζεται από τα πολιτισμικά, κοινωνικά και τεχνολογικά πλαίσια που τα περιβάλλουν, αναδεικνύοντας τη δυναμική των ψηφιακών μέσων στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας (Curry-Castillo, 2017). Ενσωματώνοντας αυτές τις προοπτικές, η ψυχογεωγραφία προσφέρει ένα αναλυτικό πλαίσιο για την προσέγγιση της συμβιωτικής σχέσης μεταξύ του υποκειμένου και του περιβάλλοντός του.

Η επέκταση της ψυχογεωγραφίας στην ψηφιοποιημένη συνθήκη επιτρέπει τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο τα υποκείμενα εμπλέκονται ενεργά με νέα «τοπία/ χώρους» αλληλεπίδρασης που επηρεάζουν την αίσθηση της εαυτής και των συν-αισθημάτων τους. Αυτή η ενεργός εμπλοκή αντικατοπτρίζει την ψυχογεωγραφική πρακτική, όπου η περιπλάνηση διαμορφώνει συν-αισθηματικές καταστάσεις και ταυτοτικές όψεις, καταδεικνύοντας τη δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ των ατόμων. Αυτό αμφισβητεί τις συμβατικές αντιλήψεις για την υλικότητα και την σωματικότητα, διευρύνοντας την αντίληψή μας για την εαυτή μέσα στους ψηφιακούς κόσμους.

¹¹Η έννοια των ψυχογεωγραφικών τοπίων παραδοσιακά αναφέρεται σε χώρους όπου το ψυχικό και το «φυσικό» περιβάλλον αλληλοεπιδρούν, επηρεάζοντας το ένα το άλλο με τρόπους που διαμορφώνουν τις εμπειρίες και την υποκειμενικότητα των ατόμων. Με έναν ανάλογο τρόπο ο όρος εφαρμόζεται στο διαδίκτυο, εννοούμενος ως ένα άλλο «αντιληπτικό τοπίο» (Curry-Castillo, 2017).

Στόχοι έρευνας- ερευνητικά ερωτήματα

Όταν σκεφτόμουν τη σύνθεση αυτής της μελέτης ένας βασικός στόχος μου ήταν να εξετάσω τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται και τις αλλαγές που επιτελούνται στην ψυχοθεραπευτική τεχνολογικά διαμεσολαβούμενη συνθήκη, οι οποίες συνδέονται με τις επιδράσεις και τις επιπτώσεις που έχουν στα υποκείμενα αλλά και στους χώρους δράσης τους. Επίσης, επιθυμία μου ήταν η διερεύνηση πρακτικών που προτείνουν νέους τρόπους σκέψης, νέα μέσα για την αναδιαμόρφωση όχι μόνο της συν-αισθηματικής (affect) παραγωγής αλλά και της επιτέλεσης του ίδιου του θεραπευτικού συμβάντος, καθώς συνδέεται με τον τρόπο που επιτελούμε τις εαυτές μας, από τη γλώσσα που χρησιμοποιούμε, από τη θέση που παίρνουμε, στα κοινωνικά μέσα δικτύωσης, σε ψηφιοποιημένους χώρους, σε οποιαδήποτε δημόσια (και μη) έκφραση. Ένας πιο έμμεσος και μεγαλεπίβολος στόχος επίσης είναι το σταδιακό άνοιγμα σε νέους χώρους δράσης που προσφέρονται από μια δυναμική φεμινιστική και κουίρ επιστημολογία που θα διακινεί «σημασιολογικά και πολιτισμικά προϊόντα και κριτικά ανασηματοδοτημένους κανονιστικούς κώδικες και σε περιεχόμενα που ξεπερνούν την τρέχουσα εννοιολόγησή τους στον ακαδημαϊκό/ επιστημονικό λόγο» (Preciado, 2013: 342).

Αυτοί οι αρχικοί στόχοι διαμόρφωσαν τελικά τα ερευνητικά ερωτήματα που επιχειρεί να προσεγγίσει η μελέτη αυτή: Τι είναι αυτό που διαμείβεται στη ψυχοθεραπευτική πράξη; Και τι είναι αυτό που συμβαίνει στη ψυχοθεραπευτική πρακτική όταν διαμεσολαβείται από την ψηφιοποίηση; Μπορούν αυτά τα νέα ψυχογεωγραφικά τοπία – ενημερωμένα πάντα από φεμινιστικές/ κουίρ πρακτικές- να διαμορφώσουν και να φασματοποιήσουν¹² έναν «χώρο εμφάνισης», έναν τόπο (συλλογικής) δυνατότητας, εναλλακτικής φαντασίας και δημιουργίας ιστοριών; Ή αναπαράγουν άνευρα κανονιστικές δομές και επιτελέσεις, διαιωνίζοντας έμφυλες νόρμες και προκαταλήψεις, αντανακλώντας και ενισχύοντας τις πατριαρχικές δομές σε

¹² Το φασματικό λαμβάνει χαρακτήρα αναγνώρισης μιας επιπλέον ποιότητας στο χώρο και το χρόνο η οποία μπορεί να θεωρηθεί πρόσθετη με διττή διάσταση. Από τη μία απελευθερωτική καθώς προκαλεί πρόσβαση σε ένα πλαίσιο νέων δυνατοτήτων θεώρησης της πραγματικότητας. Από την άλλη συνεπάγεται την υποχρέωση να αποκατασταθούν όσα έχουν αποσιωπηθεί (Συμεωνίδης, 2019: 105-106).

ψηφιοποιημένους χώρους; Πως αντιλαμβάνονται τα υποκείμενα της έρευνας τη μέχρι τώρα εμπειρία τους σε αυτό το χώρο; Πως τοποθετούνται σε σχέση με αυτόν; Τι κάνουν τα σώματα; Έχουν την ίδια αξία σε αυτό το τεχνολογικά διαμεσολαβούμενο τοπίο; Αναταράσσουν την (έμφυλη) νόρμα;

Η παραδοχή που διαπερνά την μελέτη είναι ότι αυτά τα πεδία (τεχνολογία, ψυχολογία και φεμινισμός/κουίρ) ιστοριογραφικά προσέφεραν την ώθηση για μερικές από τις πιο θεμελιώδεις κοινωνικές τάσεις και μετασχηματισμούς. Η κατανόηση του ρόλου των τεχνολογιών στην οικονομία και στην κοινωνία είναι πλέον κεντρική για την κοινωνική θεωρία, αλλά και για το σύνολο των ανθρωπιστικών επιστημών (Wacjman, 2021: 305).

Οι Ντελέζ και Γκατταρί, μας έχουν παροτρύνει να χρησιμοποιήσουμε τις θεωρίες τους, να πάρουμε ό,τι λειτουργεί, «μονάχα ό,τι μας βολεύει και να το κάνουμε έννοιες, όπλα και εργαλεία» (Καλαϊτζίδης, κ.α., 2023: 3). Προσεγγίζοντας, επομένως, χρηστικά¹³ τις θεωρίες που πραγματεύομαι σε όλο το εύρος της μελέτης, ευελπιστώ η επαφή με την συγκεκριμένη εργασία να (έχει) λειτουργήσει ως «γραμμές φυγής» τόσο για τις συμμετέχουσες, όσο και για τις αναγνώστριες, όπως λειτούργησε και για μένα. Ως ένα εγχείρημα δηλαδή που θα καταφέρει σε ένα βαθμό να προβληματοποιήσει το ετεροκανονικό πλαίσιο όπου δρούμε ως υποκείμενα διανοίγοντας νέες διαδρομές σκέψης και πράξης. Χρειάζεται να θέσουμε μια θεωρητική βάση προκειμένου να προσεγγίσουμε τα ερευνητικά ερωτήματα. Εντάσσοντας φεμινιστική και κουίρ θεωρία στην μελέτη αυτή προσπαθώ να εμβαθύνω περαιτέρω στην αφήγηση των υποκειμένων, αναδεικνύοντας τους τρόπους με τους οποίους η ψηφιοποίηση διασταυρώνεται με ζητήματα υποκειμενοποίησης και ανήκειν.

¹³Η έννοια της χρησιμότητας (use) εδώ αξιοποιείται και με διαφορετικό τρόπο. Ορμώμενη από τη θεωρητική σκέψη της Ahmed (2019), η οποία συζητά κριτικά τον όρο αυτό και προτείνει πως οι διάφορες μορφές «χρήσης» μπορούν να αμφισβητήσουν ή να ενισχύσουν τις κανονιστικές δομές, και πως οι εναλλακτικές ή/και queer μορφές χρήσης μπορεί να προσφέρουν νέες μορφές αντίστασης ή συμμόρφωσης. Επομένως, στο πλαίσιο της ψυχοθεραπείας μπορούμε να εξετάσουμε τις μορφές που παίρνει η έννοια και πως αυτό δημιουργεί ευκαιρίες για νοηματοδότηση και δράση.

Ο άνθρωπος και η τεχνολογία βρίσκονται σε μια διαρκή αλληλοεπικάλυψη, δημιουργώντας μια πολύπλοκη διασταύρωση (Καταπότη, 2022: 13). Η Donna Haraway ενσωματώνει ιδέες από τη φεμινιστική θεωρία, τον μεταδομισμό και τις επιστημονικές και τεχνολογικές σπουδές, προτείνοντας ότι η κατανόηση της κοινωνίας και του πολιτισμού μας διαμεσολαβείται από την τεχνολογία, ενώ αμφισβητεί την ιδέα των απόλυτων αληθειών και των σταθερών νοημάτων. Εισηγείται την έννοια του κυβοργίου [cyborg] στο έργο της «*Το μανιφέστο των σάιμποργκ*» (1991/2014) για να περιγράψει την συνθήκη σύμπραξης τεχνολογίας και ανθρώπου, για τον ορισμό και την παραγωγή της υποκειμενικότητας. Η Haraway προτείνει τη φιγούρα αυτή ως μέσο αμφισβήτησης των άκαμπτων ορίων που καθορίζουν την ανθρώπινη εμπειρία και ταυτότητα. Ως ένα υβρίδιο μηχανής και οργανισμού, είναι μια μεταφορά για την κατάρριψη των ορίων μεταξύ ανθρώπου και μηχανής, ζώου και ανθρώπου, φυσικού και μη φυσικού και μέσο απομάκρυνσης από τη δυϊστική σκέψη. Η εικονική φιγούρα του κυβοργίου βοηθά στη θεώρηση του υποκειμένου ως υβριδικής παραγωγής, ως μέσο υπέρβασης αυτών των δυαδικών κατηγοριών, υποστηρίζει την απόρριψη του ουσιοκρατισμού και μια ρευστή κατανόηση της ταυτότητας που ενσωματώνει την τεχνολογία, καταδεικνύοντας πώς οι τεχνολογικές εξελίξεις μπορούν να σφυρηλατήσουν μη αναμενόμενες συνδέσεις. Η ευελιξία και ρευστότητα που θεωρητικοποιεί η ίδια πάνω σε αυτή τη διασύνδεση βοηθά να προσεγγίσουμε την ανάλυση του υλικού. Τα υποκείμενα της θεραπείας μπορούν να ιδωθούν ως κυβόργια, ως υβριδικές οντότητες που εξασκούν και εξασκούνται μέσα σε αναδυόμενες τεχνολογικές τεχνικές και πρακτικές, σε μια προσπάθεια να δημιουργήσουν και να επανεπινοήσουν τις εαυτές τους (Sloterdijk, 2013) μέσω της διαδικασίας της ψηφιακής ψυχοθεραπείας.

Χρήσιμη, τόσο για τη μελέτη κάποιων καιρίων φαινομένων της ψηφιακής εποχής, όσο και για την ανάπτυξη μιας κριτικής -όχι τεχνοφοβικής- επιστημολογικής και πολιτικής στρατηγικής, είναι εδώ η έννοια της τοποθετημένης γνώσης (situated knowledge, όπως αναπτύσσεται στο έργο της Haraway (Μιχαηλίδου, 2004: 10). Το έργο της έχει σημαντικές επιδράσεις στον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε για την αυτονομία, την ελευθερία και την αντίσταση σε έναν τεχνολογικά κορεσμένο κόσμο με

τον οποίο μπορεί να εννοιοποιηθεί ο φεμινισμός, σε έναν κόσμο όπου μπλέκονται όλο και περισσότερο τα όρια μεταξύ τεχνολογίας και ανθρωπότητας, παρέχοντας ένα πλαίσιο για τη σκέψη σχετικά με τη διασύνδεση διαφόρων συστημάτων και οντοτήτων. Στο ομώνυμο κείμενό της *Situated Knowledges* (Τοποθετημένες γνώσεις, 1998/2021) η Haraway υπογράμμισε ότι η πολιτική της εντοπιότητας κάνει σαφείς τους τρόπους που τα σώματα πραγματώνονται, ταυτοποιούνται και δύνανται να μιλήσουν από μια συγκεκριμένη θέση. Οι τοπικά διαθέσιμες και ενσώματες γνώσεις/ εμπειρίες επιτρέπουν στα υποκείμενα να μιλάνε από μια συγκεκριμένη θέση και να αναλαμβάνουν την ευθύνη για την «κατ' ανάγκη μερική» (partial) ομιλία τους (Μιχαηλίδου, 2004), δείχνοντας προς μια γνώση ικανή ενδεχομένως να κατασκευάζει κόσμους λιγότερο οργανωμένους από άξονες κυριαρχίας (Καραμπά, 2021). Η Haraway, επομένως, διερευνά τον επαναπροσδιορισμό του ανθρώπινου σώματος μέσω της τεχνολογίας, οραματιζόμενη νέες μορφές ταυτοτικών επιτελέσεων που υπερβαίνουν τα παραδοσιακά όρια της ενσωματότητας και της υλικότητας. Για τον Pierre Levy, η συμβιωτική σχέση ανθρώπου και τεχνολογίας «θέτει όλο το εύρος της πραγματικότητας σε κίνηση, σε μια κίνηση του γίνεσθαι άλλος» (Levy, 2001: 16).

Μια επιφανειακή πρώτη προσέγγιση που αφορά στα υποκείμενα της θεραπείας στην ψηφιακότητα που μετέχουν –όπως αναδείχθηκε από τις ίδιες τις συμμετέχουσες– είναι πως αλληλοεπιδρούν μέσω της ομιλίας και του σώματος. Αυτός ο αρχικός διαχωρισμός ενέχει πολλές θεωρητικές σκέψεις και διακλαδώσεις. Η Joan Scott θεωρητικοποιεί τις έννοιες της γλώσσας και του λόγου που θα αξιοποιήσω εδώ για να περιγράψω την λεγόμενη (συν)ομιλία των υποκειμένων. Η γλώσσα μας βοηθά να καταλάβουμε πως γίνονται αντιληπτές οι κοινωνικές σχέσεις, πως λειτουργούν και πως εγκαθιδρύουν συλλογικές ταυτότητες (Scott, 2006: 143). Ο λόγος – μια έννοια που ανέπτυξε ο Μισέλ Φουκώ, αναφέρεται σε μια δομή αποφάνσεων, όρων, κατηγοριών, πεποιθήσεων κοινωνικά και θεσμικά οργανωμένα (Scott, 2006: 144). Ο λόγος ενυπάρχει και εκδηλώνεται τόσο μέσα σε οργανώσεις και θεσμούς, όσο και μέσα σε λέξεις που χρησιμοποιούμε στη καθημερινή ζωή. Στην ψυχοθεραπευτική πράξη ο λόγος είναι στενά συνυφασμένος με την εκδήλωση συν-αισθημάτων.

Σήμερα γίνονται πολλές συζητήσεις τόσο στο δημόσιο όσο και στον επιστημονικό λόγο για τα αισθήματα και τα συν-αισθήματα, γύρω από τα οποία κινείται η ψυχοθεραπευτική πρακτική. Η Ahmed υιοθετεί στο σύνολο του έργου της μια βαθιά κριτική των καθιερωμένων δυαδικών σχέσεων και πλαισίων. Αμφισβητεί την έννοια των συναισθημάτων ως αποκλειστικά ατομικών εμπειριών, αποκαλύπτοντας την εμπλοκή τους με τα κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα. Καθώς εστιάζει σε διαφορετικές πτυχές της εμπειρίας και της ταυτότητας, βοηθά στην εμβάθυνση της διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο τα άτομα και οι συλλογικότητες εμπλέκονται με το περιβάλλον τους και τα συστήματα εξουσίας.

Το έργο της Sarah Ahmed πάνω στις *«Συν-αισθηματικές οικονομίες»* (2018) είναι κομβικό στην έρευνά μου. Συγκεκριμένα υποστηρίζει πως τα συν-αισθήματα δεν είναι ένα ιδιωτικό εσωτερικό ζήτημα, «δεν ξεκινούν από μέσα και στη συνέχεια κινούνται προς τα έξω και προς τους άλλους» (Άμεντ, 2018: 130) αντιθέτως τα συν-αισθήματα «δημιουργούν τις επιφάνειες και τα όρια των σωμάτων και των κόσμων». Επομένως, μέσα από τον τρόπο που κυκλοφορούνε ανάμεσα σε σώματα και σημεία συμβάλλουν καθοριστικά στην ανάδυση ατομικών και συλλογικών σωμάτων. (ο.π: 130). Ευθυγραμμίζουν τα άτομα με τις κοινότητες ή τον σωματικό χώρο με τον κοινωνικό χώρο. Διαμεσολαβούν στη σχέση ανάμεσα στο ψυχικό και στο κοινωνικό και ανάμεσα στο ατομικό και στο συλλογικό, (Άμεντ, 2018: 132).

Αν ακολουθήσουμε τη θεωρητική σκέψη της Ahmed μπορούμε να εμβαθύνουμε στην επιτελεστικότητα των συν-αισθημάτων και στη συν-αισθηματική φόρτιση των σωμάτων και των χώρων. Η συν-αισθηματικότητα περιλαμβάνει μετακινήσεις ή συσχετίσεις που μας οδηγούν σε διάφορα επίπεδα νοηματοδότησης. (Άμεντ, 2018:134). Τα σώματα και τα συν-αισθήματα κατοικούν και δημιουργούν χώρους, επηρεάζοντας έτσι τη δυναμική της εξουσίας και τις αντιλήψεις, εμβαθύνουν στις πολιτικές του χώρου και της ταυτότητας. Η ευθυγράμμιση ή η αποτυχία ευθυγράμμισής του ατομικού υποκειμένου με το συλλογικό, είναι αυτό που του επιτρέπει να δημιουργεί τις επιφάνειες των συλλογικών σωμάτων (Άμεντ, 2018: 147).

Στην ίδια θεωρητική σκέψη τα συν-αισθήματα αναπαράγονται στα ψηφιοποιημένα περιβάλλοντα δημιουργώντας επιφάνειες (ατομικών και συλλογικών) σωμάτων. Η θεωρητική της σκέψη μας επιτρέπει να εμβαθύνουμε στην αποδόμηση των κανονιστικών δομών και τη διερεύνηση των διασταυρώσεων της τεχνολογικής και συν-αισθηματικής σφαίρας, υπογραμμίζοντας τη διαρκή σημασία τους στη σύγχρονη συζήτηση για την εξουσία, την υποκειμενοποίηση και την υλικότητα.

Η φουκωική ανάλυση μας βοηθά να εμβαθύνουμε σε ένα ακόμη επίπεδο κατανόησης εξετάζοντας τους πειθαρχικούς μηχανισμούς που αναπαράγονται στα ψηφιακά περιβάλλοντα μέσα από διάφορες λογοθετικές πρακτικές. Η επιτήρηση και ο έλεγχος που ενυπάρχουν στις διαδικτυακές πλατφόρμες (σε συνδυασμό με τους αλγόριθμους που διαμορφώνουν και κατευθύνουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων, συμβάλλουν στην κανονικοποίηση ορισμένων τρόπων αλληλεπίδρασης και στην περιθωριοποίηση -σε πολλές περιπτώσεις- των διαφορετικών φωνών. Επιπλέον, η αυξημένη εξάρτηση από τις ψηφιακές τεχνολογίες για εργασία και κοινωνικοποίηση θολώνει τα όρια μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, εντείνοντας τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου και εξέτασης. Σε αυτό το πλαίσιο, η εδραίωση της ψηφιοποίησης στη ζωή μας κατά τη διάρκεια της πανδημίας αντανakλά όχι μόνο προσαρμοστικές απαντήσεις στην κρίση αλλά και την ενίσχυση των υφιστάμενων δομών εξουσίας και των ανισοτήτων. Η κριτική ενασχόληση με φεμινιστικές, κουίρ και φουκωικές προοπτικές είναι απαραίτητη για την κατανόηση της πολυπλοκότητας αυτών των μετασχηματισμών και την προσπάθεια για ένα πιο δίκαιο και χωρίς αποκλεισμούς ψηφιακό μέλλον.

Αξιοποιώντας ένα πλούσιο μωσαϊκό θεωρητικών προοπτικών από διάφορα πεδία, συνυφαίνοντας με τα παραθέματα από αποσπάσματα των συνομιλιών μου με τις συμμετέχουσες και της διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο τα νέα αυτά ψυχογεωφραφικά περιβάλλοντα διαμορφώνουν τη θεραπευτική πράξη αποπειρώμαι να προσεγγίσω αυτή τη πολύπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ της ανθρώπινης ενσωματότητας, ακουστότητας και του συν-αισθήματος που πραγματοποιείται εντός του

ψυχοθεραπευτικού συμβάντος. Με σκοπό να αποδομήσουμε τις αντιληπτές πραγματικότητες όπως αυτές αναπαράγονται ως τώρα στα κυρίαρχα μεγάλα αφηγήματα, διερευνώντας την κατασκευή και τη σημασία τους σε σχέση με τον αντιληπτό κόσμο. Τα ψηφιοποιημένα περιβάλλοντα χρησιμεύουν ως αντανάκλασεις και επανερμηνείες στις κατασκευές της πραγματικότητας, προσφέροντας έναν καμβά για πειραματισμό και επαναπροσδιορισμό εννοιών όπως ο χώρος, η ταυτότητα, το φύλο και το συν-αίσθημα. Οι θεωρίες αυτές δεν είναι απλώς μια περιγραφή της τρέχουσας κατάστασης, του πώς γίνονται τα πράγματα, αλλά ένας προσδιορισμός των δυνατοτήτων των νέων μορφών αναδυόμενης γνώσης, επιτελεσματικότητας και συν-αισθήματος. Και αυτά, όσο αφηρημένα ή απτά μπορεί να είναι, εννοούν, ωστόσο, μια εντελώς υλική κατάσταση, τοποθεσία και δύναμη. Σύμφωνα με τη Rosi Braidotti, όλες οι τεχνολογίες έχουν μια ισχυρή βιοπολιτική επίδραση πάνω στο ενσώματο υποκείμενο με το οποίο διασταυρώνονται (Braidotti, 2021: 236).

Ενώ τα περιβάλλοντα προσφέρουν νέους δρόμους για την ενσωματότητα, τη συν-αισθηματική εξερεύνηση και την ψυχογεωγραφική ανακάλυψη, εγείρουν επίσης κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με τη δράση, την αντίσταση και τους τρόπους με τους οποίους οι ψηφιακοί χώροι μπορούν τόσο να αντανάκλουν όσο και να αμφισβητούν τις υπάρχουσες δομές εξουσίας και τις κοινωνικές νόρμες. Ο νεοφιλευθερισμός ως μία ορθολογικότητα βιοπολιτικής διακυβέρνησης καλεί το ίδιο το υποκείμενο να εισέλθει στη διαδικασία της αυτοδιακυβέρνησης του μέσω διαδικασιών ατελείωτης αυτο-εξέτασης, αυτο-φροτίδας και αυτο-βελτίωσης σηματοδοτώντας μια σαφή ιδεολογική μεταστροφή από την ιδέα ότι το κράτος οφείλει να προστατεύσει την (ψυχική) υγεία των ατόμων στην ιδέα ότι τα άτομα οφείλουν αναλάβουν την ευθύνη να προστατεύσουν τον/την εαυτό/ή τους από τον κίνδυνο (Dillon, 2022). Παράλληλα διαμορφώνει και τη θέση των υποκειμένων στη νεωτερικότητα. (Flatley, 2008).

Σε ένα καπιταλιστικό πλαίσιο, όπως αυτό που ζούμε στη παρούσα χρονική συνθήκη, οι ψυχοθεραπευτικές πρακτικές ενδέχεται να ευνοούν την ατομική ευθύνη και την αυτο-βελτίωση και να προωθούν μια ατομοκεντρική προσέγγιση, η οποία

ενισχύει τις νεοφιλελεύθερες αξίες του καπιταλιστικού συστήματος (Parker, 2023). Για παράδειγμα, η έμφαση στην αυτονομία και την αυτοπραγμάτωση, που χαρακτηρίζουν πολλές μορφές ψυχοθεραπείας στον δυτικό κόσμο, συνδέεται στενά με τις νεωτερικές και μετανεωτερικές αξίες του ατομικισμού και της προσωπικής ανάπτυξης (Gergen, 2009). Στοχαστές/ριες όπως η bell hooks (2000) και ο Ussher (1991) έχουν ασκήσει κριτική στις κυρίαρχες θεραπευτικές πρακτικές που προάγουν την ατομική ευθύνη και την αυτο-βελτίωση παραμερίζοντας τις δομικές ανισότητες που μπορεί να επηρεάζουν την ψυχική υγεία των ατόμων. Η Eva Illouz (2008) υποστηρίζει πως η θεραπεία, ο συναισθηματικός λόγος και η κουλτούρα της αυτοβοήθειας έχουν μεταμορφώσει τις σύγχρονες ταυτότητες και σχέσεις καθώς οι ψυχολογικές έννοιες έχουν διεισδύσει στην καθημερινή ζωή, επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι σκέφτονται για τις προσωπικές και συν-αισθηματικές τους εμπειρίες. Στο βιβλίο της «*Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*» (Illouz, 2008) συζητά την εμπορευματοποίηση της συναισθηματικής ευημερίας και τον αντίκτυπο του θεραπευτικού λόγου στις κοινωνικές σχέσεις και τα πολιτισμικά πρότυπα.

Η Σέντγουικ (2003) έχει θεωρητικοποιήσει πάνω στη δυνατή και αδύναμη θεωρία προτείνοντας μια επανορθωτική θέση/ επιτέλεση μέσα από την «ερμηνευτική της καχυποψίας». Η θεωρητική γραμμή της Σέντγουικ επιστρατεύεται, όπως θα δούμε παρακάτω, για να μπορέσουμε να περιπλανηθούμε μέσα σε αυτά τα αναδυόμενα τοπία και στην ίδια τη πράξη της ψυχοθεραπευτικής συνάντησης ώστε να εντοπίσουμε όψεις αφήγησης, ακουστότητας και σωματικότητας που διαφεύγουν των κυρίαρχων αφηγημάτων κανονικοποίησης και ετεροποίησης του συν-αισθήματος και του ανήκειν. Αμφισβητώντας την ηγεμονική διχοτομική σκέψη, μπορούμε να απομακρυνθούμε από ρητορικές που έχουν λειτουργήσει ως εργαλεία της νεωτερικότητας και να διερευνήσουμε τις σύγχρονες εννοιολογήσεις των μοντέλων της ταυτότητας που αναπαράγονται στην ψυχοθεραπεία.

Η Wendy Brown αναλύει στο έργο της την αποπολιτικοποίηση της δράσης και την αναπαραγωγή αποπολιτικοποιημένων υποκειμένων και ταυτοτήτων μέσω της

χρήσης των ανθρώπινων δικαιωμάτων ως καθαρής ασπίδας προστασίας ορισμένων ατόμων, όπου εμπεριέχει ένα θεμελιώδες πρόβλημα: «αποκρύπτει ή παραβλέπει τους μηχανισμούς εξουσίας που δρουν υπόγεια, οδηγώντας σε αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα» (Αβραμοπούλου, 2019: 177). Μπορούμε να ακολουθήσουμε το επιχείρημά της, σε παρόμοια φαινόμενα που λαμβάνουν χώρα και στον τομέα της ψυχικής υγείας. Συχνά, το πεδίο της ψυχική υγεία έχει χρησιμοποιηθεί «λειτουργιστικά»¹⁴, επιβάλλοντας ολοποιητικές βιοπολιτικές και ψυχοπολιτικές πρακτικές, ως εργαλείο δηλαδή για τη διαχείριση πληθυσμών, όπως για παράδειγμα στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, αλλά και στην καθημερινή ζωή. Σε όλο το εύρος της εργασίας και κυρίως στα επόμενα κεφάλαια της ανάλυσης προσπαθώ να συζητήσω και να αναδείξω τις ψυχοπολιτικές λειτουργίες που ενυπάρχουν στην ψυχοθεραπευτική πρακτική και επιδρούν στις διάφορες επιτελέσεις των υποκειμένων, μέσα από την αφηγηματικότητα, την ενσώματη αλληλεπίδραση, το συν-αίσθημα και την ακουστότητα.

¹⁴Με την έννοια της «χρήσης» (use), όπως τη συζητά κριτικά η Ahmed (2019).

1. Το θεραπευτικό δωμάτιο

Η έννοια του ψυχοθεραπευτικού δωματίου¹⁵ στη παρούσα εργασία χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια συνθήκη που υπερβαίνει την απλή χωροταξική περιγραφή όπου διενεργείται η ψυχοθεραπευτική πράξη, και προσεγγίζεται ως ένας πολυδιάστατος τύπος αλληλεπίδρασης μεταξύ υποκειμένων, όπου κυκλοφορούν συν-αισθήματα, τρόποι γνώσης, συσχέτισης, εξουσίας, επιτέλεσης και ενασχόλησης με τα πράγματα¹⁶. Ως ένας τύπος όπου η αφηγηματικότητα ή η λογοδοσία των υποκειμένων της θεραπείας, όπως θα δούμε παρακάτω, λαμβάνει συγκεκριμένες αφετηρίες και στοχεύσεις.

Για τη Μάρθα, με εργασιακή εμπειρία τόσο σε δημόσιους φορείς, όπως για παράδειγμα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά και από την εμπειρία της τόσο ως ιδιώτης ψυχολόγος αλλά και ως θεραπευόμενη: «Το θεραπευτικό δωμάτιο λειτουργεί ως χώρος ασφαλούς έκφρασης σκέψεων και συναισθημάτων για τους θεραπευόμενους». Η ίδια εστιάζει στην περιγραφή της περισσότερο στη σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στα υποκείμενα και όχι τόσο στο χώρο που τα περιβάλλει. Σχετικά με την ένταξη του διαδικτύου στην πρακτική εφαρμογή της δουλειάς της, και τις αλλαγές που αυτό έχει φέρει στην δια ζώσης επικοινωνία, συνεχίζει να δίνει έμφαση με τα λεγόμενά της στη σχεσιακή δυναμική που αναπτύσσεται ανάμεσα στα υποκείμενα: «Υπάρχει πολύς σκεπτικισμός εκεί έξω ως προς το καινούριο και το διαφορετικό. Τώρα διαφορετικό φαίνεται το να κάνουμε ψυχοθεραπεία μπροστά από μια οθόνη, πριν κάποια χρόνια το καινούριο ήταν να κάνουμε ψυχοθεραπεία! Όχι απλά καινούριο, ήταν και μεμπτό».

Με αφορμή τα λόγια της Μάρθας σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να θίξω μια γενική παραδοχή, πως η ψυχοθεραπεία δεν πραγματοποιείται σε ένα αποστειρωμένο,

¹⁵Το (ψυχο)θεραπευτικό δωμάτιο ή δωμάτιο της θεραπείας, φέρει πολλά σημαίνοντα, καθώς χρησιμοποιείται τόσο για την κυριολεκτική περιγραφή του “μέρους” όπου λαμβάνει χώρα η θεραπευτική διαδικασία, αλλά και για την αναφορά στη θεραπευτική σχέση που διέπεται από κάποιους «κανόνες» και ποιότητες.

¹⁶Αναφέρομαι εδώ στην έννοια των πραγμάτων που συσσωρεύονται στην καθημερινότητα και κολλάνε στα άτομα και τα αντικείμενα (Stewart, 2007).

κοινωνικά και πολιτισμικά ουδέτερο πλαίσιο. Αντιθέτως, διεξάγεται εντός ενός πολιτισμικού και κοινωνικοπολιτικού συγκείμενου, που διαμορφώνει και επηρεάζει ποικιλοτρόπως τη θεραπευτική σχέση, τις μεθόδους και τους στόχους της (Αναγνωστοπούλου, 2008). Η Κύνθια που συνεργάζεται με μια ιδιωτική κλινική ως ψυχολόγος αλλά διατηρεί παράλληλα δικό της γραφείο, αναφέρει: «Αλλιώς είναι στην κλινική τα περιστατικά που διαχειρίζομαι και αλλιώς αυτά που βλέπω αυτόνομα. Είναι και για τα ίδια τα άτομα νομίζω η ιδέα ότι μιλάνε με ψυ (ψυχολόγο) νοσοκομείου που δημιουργεί μια αίσθηση». Της ζητώ να μου εξηγήσει λίγο παραπάνω τι εννοεί με αυτό, ιδιαίτερα με την λέξη αίσθηση στην οποία αναφέρεται και εκείνη μου ανταπαντά: «Δες γύρω σου» και ανοίγει τα χέρια της διάπλατα, ενώ αρχίζει και περιστρέφει τον κορμό της στο χώρο, «τι σου βγάζει αυτό το μέρος;» -με ρωτάει. Ήμασταν στο γραφείο της, που είναι ένας αρκετά μίνιμαλ χώρος με λευκές μεγάλες πολυθρόνες και πολλά φυτά. Υπήρχε ακόμη ένας διθέσιος καναπές, στο δεξί μπράτσο του οποίου ήταν τοποθετημένο ένα κουτί με χαρτομάντιλα. «Ε φαντάσου κάποιος να έρχεται εδώ και από την άλλη να έρχεται σε ένα γραφείο μιας κλινικής που όσο καλοδιατηρημένο και να είναι, αποπνέει άλλον αέρα»· εννοώντας πως ο χώρος, όπως και τα αντικείμενα που τον περιβάλλουν αποκτούν μια συγκεκριμένη σημασία, η οποία διαμορφώνεται με βάση το πλαίσιο της ύπαρξής τους και η οποία δημιουργεί μια συν-αισθηματική ατμόσφαιρα, που επηρεάζει τα υποκείμενα στο χώρο. Τη ρώτησα ποια ήταν η εμπειρία της με τις διαδικτυακές συνεδρίες και άτομα τα οποία έβλεπε μέσω του νοσοκομείου:

Κοίτα... εκεί και πάλι καθώς η εικόνα εστιάζει σε μένα, και που μένω ίδια και στις δυο περιπτώσεις, εννοώ το κάδρο, το τι βλέπεις στη κάμερα έτσι. Νομίζω υπάρχει αυτό το μιλάμε σε γιατρό, είμαστε κάπως ασυνείδητα-συνειδητά ασθενείς, αλλά πιο χαλαρά πιστεύω, υπάρχει μεγαλύτερη άνεση, ίσως επειδή ο κόσμος είναι σπίτια του και γενικά σε μέρη που νιώθει μια οικειότητα πιστεύω και ξεχνάει το όλο αίσθημα που σου δημιουργεί να είσαι μέσα σε μια κλινική.

Πέραν όμως του ίδιου του πλαισίου, όπως μπορεί να είναι ένα νοσοκομείο, ένα κάμπ (camp), ένα ιδιωτικό γραφείο κ.λπ., οι ιδέες και οι πρακτικές που διαμείβονται στη θεραπεία αντικατοπτρίζουν συνήθως τις κυρίαρχες πολιτισμικές αφηγήσεις και

κοινωνικές προσδοκίες της εποχής. Αυτές οι αφηγήσεις και προσδοκίες δεν είναι ομοιογενείς αλλά ποικίλουν ανάλογα με το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο. Αυτό το βλέπουμε και μέσα από τα λόγια των συνομιλητριών μου, οι οποίες ανάλογα με το πεδίο που δρουν ως ψυχολόγοι μεταφέρουν και διαφορετικές εμπειρίες από τα υποκείμενα της θεραπείας.

Οι εμπειρίες των ατόμων, επομένως, μπορεί να διαφέρουν σημαντικά ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη, το φύλο, την εθνικότητα, όπως και από το μέρος/ τόπο/ τρόπο που φτάνουν να μιλήσουν και να λογοδοτήσουν στην θεραπευτική πράξη. Για παράδειγμα, μια προσφύγισσα από την Ουκρανία που «συναντά» η Στέλλα, μπορεί να βιώσει τη διαδικασία της ψυχοθεραπείας με εντελώς διαφορετικούς τρόπους, λόγω των διαφόρων (πολιτισμικών, κοινωνικών και οικονομικών, χωροταξικών) συνθηκών, σε σχέση για παράδειγμα με μια γυναίκα που συνεργάζεται με τη Λίλη που παρέχει συνεδρίες σε γυναίκες επιζήσασες έμφυλης βίας σε μια οργάνωση στην Ισπανία.

Αυτό το οποίο έχει όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον εδώ, είναι το πώς τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους, τόσο η Στέλλα, όσο και η Λίλη για παράδειγμα, μπορεί να παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες ή να είναι σχεδόν πανομοιότυπα. Σε πρώτο επίπεδο αυτό το βλέπουμε από τα ίδια τα εγχειρίδια αντιμετώπισης και διαχείρισης της έμφυλης βίας, από οδηγούς PFA (Psychological First Aid), από φορείς και ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται σε διάφορες χώρες του κόσμου και χρησιμοποιούν τα ίδια εργαλεία διαχείρισης των «ευάλωτων» κοινωνικών ομάδων (όπως τις προσδιορίζουν αυτά τα εγχειρίδια!¹⁷) αλλά κι από τον τρόπο που οι ίδιες οι συνεντευξιζόμενες αντιλαμβάνονται αυτά τα παγκοσμιοποιημένα θεωρήματα της ψυχολογίας, ερχόμενες αντιμέτωπες με τα όριά τους και τις ελλείψεις τους στην πορεία τους ως ψυχολόγοι. Η Νική λέει σχετικά με αυτό:

Όσο πιο πολύ δουλεύεις και ασκείς το επάγγελμα τόσο καταλαβαίνεις της ελλείψεις του και τα όριά του. Τίποτα δε μπορεί να σε προετοιμάσει για αυτό που θα κληθείς να

¹⁷ Σχετικά εγχειρίδια μπορούμε να βρούμε από φορείς/ οργανώσεις όπως: World Health Organization, Diotima, E.O.Δ.Υ, Γιατροί του Κόσμου κ.λπ.

διαχειριστείς, τη μοναδικότητα της κάθε περίπτωσης και πόσο έκθετη βρίσκεσαι μπροστά σε μια στείρα θεωρία.

Η Κύνθια που είναι σεξολόγος-ψυχοθεραπεύτρια, επίσης έχει σχετική εμπειρία να αναφέρει:

Δηλαδή στο (όνομα νοσοκομείου) παρακολουθούσαμε σαν περιστατικό, ξέρεις, στα πλαίσια της εκπαίδευσής μου έναν τρανς άνδρα πρόσφυγα, που ήθελε να μπει σε διαδικασία φυλομετάβασης. Ένωθα ένα cringe, μια αμηχανία, ρε παιδί μου, με τους καθηγητές μας, με την προσέγγιση...Δεν λάμβαναν υπόψη στη διαφοροδιάγνωση¹⁸¹⁹ το ότι είναι διαφορετική η κουλτούρα, τα βιώματα, ακόμη και το πολιτικό καθεστώς από εκεί που έρχεται, τι πέρασε αυτός ο άνθρωπος, δηλαδή με τον ίδιο τρόπο θα συνεργαστώ εγώ ως ψυχολόγος μαζί του, όπως αν μου ερχόταν ένας Αθηναίος; τι να πω... πώς να μάθω εγώ από αυτούς τους καθηγητές τώρα;

Η εμπειρία και οι προβληματισμοί της Κύνθιας φέρνουν στην συζήτηση μια βασική κριτική που ασκείται στο τομέα της ψυχολογίας, σχετικά με το πως οι κυρίαρχες πολιτισμικές αφηγήσεις τείνουν να επιβάλλονται στα υποκείμενα της θεραπείας, αλλά και στις επαγγελματίες ως οικουμενικές. Αυτές οι αφηγήσεις καθορίζονται συχνά από την κυρίαρχη ιδεολογία και τα επιστημονικά παραδείγματα της εποχής, τα οποία προσπαθούν να δημιουργήσουν εργαλεία που να είναι «λειτουργικά» μέσα σε ένα καπιταλιστικό πλαίσιο (Burman, 1994). Η Λετίσια Σαμπσάι θίγει το ζητήματα σεξουαλικών πολιτικών και του οριενταλισμού (2022). αξιολοιώντας το έργο του Τζόσεφ Μασάντ (2007) επισημαίνει πώς ακόμη και σε περιπτώσεις όπου υπάρχει κριτική στις κυρίαρχες προσεγγίσεις, η οικουμενιστική και ηγεμονική θεώρηση της επιστημολογία της σεξουαλικότητας παραμένει συχνά αδιαμφισβήτητη (Σαμπσάι, 2022: 223). Η Τζασμίρ Πουάρ, επίσης θίγει τις δυτικές ομογενοποιημένες αντιλήψεις γύρω από τη σεξουαλικότητα που συχνά επιβάλλονται σε άλλες κοινότητες μέσω οριενταλιστικών και εκμοντερνιστικών φίλτρων (Πουάρ, 2022: 193), επισημαίνοντας την

¹⁸Διαφορική διάγνωση (μερικές φορές συντέμνεται ΔΔ) ή διαφοροδιάγνωση είναι η διαγνωστική διαδικασία μέσω της οποίας αποκλείονται παθήσεις με παρόμοια συμπτώματα ώστε να καταλήξει ο επαγγελματίας στην επικρατέστερη διάγνωση.

¹⁹Αφορά σε έναν ιατρικά προερχόμενο ορισμό, ο οποίος χρησιμοποιείται και από τους ψυχολόγους συχνά – κυρίως όσες δραστηριοποιούνται σε πλαίσιο νοσοκομείου ή συνεργάζονται ενεργά με ψυχίατρο.

ανάγκη για πολιτισμικά ευαίσθητες προσεγγίσεις στην έρευνα. Ωστόσο, μέσα από τις δύο αυτές φεμινίστριες κριτικούς αναδεικνύεται μια βασική έλλειψη που εντοπίζεται ακόμη και στη διαπολιτισμική εκπαίδευση της ψυχολογίας, που αφορά στο φύλο και τη σεξουαλικότητα που τείνουν να προσλαμβάνονται με αυτονόητες και περιοριστικές περιγραφικές ιδιότητες υπεράνω ανάλυσης. Το ζήτημα των ολοποιητικών ή οικουμενικών προσεγγίσεων που τείνουν να εφαρμόζονται στη ψυχοθεραπεία εν γένει θίγει και η Χαρά με τα λεγόμενά της, τόσο μέσα από την εμπειρία της σε ξενώνες ασυνόδευτων ανηλίκων, αλλά και από άτομα που διαμένουν στην Ελλάδα και έχουν απευθυνθεί ατομικά για συνεδρίες στην ίδια:

Καταλάβαινα πως κάτι λείπει, ότι δεν έχω τις σωστές γνώσεις, τα σωστά εργαλεία για να προσεγγίσω αυτά τα παιδιά και να καταλάβω ακριβώς πως μπορώ να βοηθήσω...θυμάμαι το πόσο εύκολα λέγαμε εντάξει αυτό το κάνει γιατί έχει PTSD²⁰, και αυτό μάλλον είναι PTSD... και δώσε του και οι ψυχίατροι να γράφουν τη διάγνωση και να δίνουν φάρμακα για πράγματα που τώρα λέω πως δεν χρειαζόντουσαν... Δεν κατανοούσαμε το επίπεδο της δυσκολίας της κατάστασης που άφησαν και που βρήκαν τα περισσότερα παιδιά από αυτά για να μπορέσουμε να τους σταθούμε... τα βλέπαμε ως ψυχολόγοι που πρέπει κάτι να κάνουμε γι' αυτό.

Πιο κάτω συνεχίζει να προβληματοποιεί αυτές τις πρακτικές σε σχέση με την παρούσα εμπειρία που έχει αποκτήσει και από την ιδιωτική της πρακτική:

Ε τώρα είμαι και πιο έμπειρη και έχω πιο ανοιχτές κεραίες, αλλά καταλαβαίνω πότε αυτό που «ακούω», σταματάω να το ακούω κανονικά και αρχίζω να το καταλαβαίνω μέσα από τη γλώσσα του DSM²¹, ή για παράδειγμα μέσα από ό,τι εργαλείο έχω μάθει από τη σχολή και την εκπαίδευσή μου, για να καταλαβαίνω και να αξιολογώ καταστάσεις.

²⁰ Post Traumatic Stress Disorder.

²¹ Αναφορά στο Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο Ψυχικών Διαταραχών (DSM). Είναι μια έκδοση της Αμερικανικής Ψυχιατρικής Εταιρείας (APA) που προσφέρει τυποποιημένα κριτήρια για τη διάγνωση κάθε ψυχιατρικής διαταραχής. Η πιο πρόσφατη έκδοση το DSM-5 δημοσιεύθηκε το 2013.

Η Στέλλα έθεσε μια ενδιαφέρουσα παράμετρο από την εμπειρία της ως ψυχολόγος στο πεδίο του μεταναστευτικού λέγοντας πως: «Δυστυχώς είναι τέτοιο το πλαίσιο που και εμείς καλούμαστε να δράσουμε πυροσβεστικά ως ψυχολόγοι και όχι να δουλέψουμε ακριβώς όπως κρίνουμε»· αναδεικνύοντας τη δύναμη της «οικουμενικότητας» της ψυχολογίας να επιβάλλεται με έναν τρόπο όχι μόνο στα υποκείμενα της θεραπείας αλλά και στις επαγγελματίες, περιορίζοντας την εμπρόθετη δράση τους εντός του πλαισίου που δραστηριοποιούνται.

Ο Ψ λόγος επιβάλλεται στα υποκείμενα της θεραπείας αμφίδρομα. Για να κατανοήσουμε αυτή την επιβολή μπορούμε να ανατρέξουμε στη θεωρητική σκέψη της Gayatri Chakravorty Spivak. Η Spivak (1988), έχει αναφερθεί στην επιβολή γνώσεων και πρακτικών από τις κυρίαρχες ομάδες, οι οποίες συχνά αγνοούν ή καταπιέζουν τις γνώσεις και τις εμπειρίες των υποτελών χρησιμοποιώντας για την περιγραφή της συνθήκης, την έννοια της «επιστημικής βίας». Αυτή η άσκηση της βίας της επιστήμης μοιάζει ταιριαστή με το βίωμα των συνεντευξιαζόμενων, για το ρόλο που επιτελούν ως ψυχολόγοι στο συγκεκριμένο πεδίο, αναδεικνύοντας πώς και οι ίδιες δύνανται να εμπλακούν σε ένα κλιμακωτό σύστημα υποτέλειας απέναντι στον Ψ λόγο.

Πιο συγκεκριμένα στον τομέα της θεραπείας οι κυρίαρχες ψυχολογικές και ψυχιατρικές πρακτικές μπορεί να επιβάλλονται με τρόπους που εξυπηρετούν τις ανάγκες του (νεο)φιλελεύθερου καπιταλιστικού συστήματος, παραμερίζοντας τις μερικές και προσωπικές ανάγκες των υποκειμένων της έρευνας (hooks, 2000). Η κριτική της bell hooks στο νεοφιλελεύθερο καπιταλιστικό πλαίσιο είναι βαθιά συνυφασμένη με την ευρύτερη κριτική της στις συστημικές ανισότητες σε επίπεδο φυλής, τάξης και φύλου. Στο έργο της «*All about Love: New Visions*» (1999) υποστήριξε ότι οι κυρίαρχες πρακτικές συχνά ευθυγραμμίζονται με τις νεοφιλελεύθερες αξίες, οι οποίες δίνουν προτεραιότητα στον ατομικισμό και την προσωπική ευθύνη έναντι της συλλογικής ευημερίας και της διαρθρωτικής αλλαγής. Αυτή η ευθυγράμμιση μπορεί να αποτρέψει την αντιμετώπιση των διαφοροποιημένων και προσωπικών αναγκών των ατόμων, ιδίως εκείνων που προέρχονται από περιθωριοποιημένες κοινότητες. Η hooks αναφέρει πως

τα άτομα, ιδίως εκείνα που προέρχονται από προνομιούχα περιβάλλοντα, χρειάζεται να αναγνωρίσουν το ρόλο τους στη διαίωνιση της ανισότητας και να εργαστούν ενεργά για την κατάργησή της (hooks, 1999).

Η έννοια της λειτουργίας προσφέρει μια βαθύτερη κατανόηση του πώς οι θεραπευτικές πρακτικές διαμορφώνονται και επιβάλλονται. Οι πρακτικές αυτές σχεδιάζονται για να είναι λειτουργικές καθώς αναμένεται να είναι αποτελεσματικές και αποδοτικές μέσα στο υπάρχον κυρίαρχο σύστημα. Αυτό σημαίνει ότι συχνά επικεντρώνονται στην αποκατάσταση της «παραγωγικής» ικανότητας του ατόμου, ώστε αυτό να μπορεί να επανενταχθεί στην κοινωνία ως λειτουργικό μέλος (Burman, 1994). Η κατανόηση της έννοιας της λειτουργίας μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι κρίσιμη για την ανάλυση του πώς οι θεραπευτικές πρακτικές εξυπηρετούν τις ανάγκες και τις ιδεολογίες του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού συστήματος (Henriques, κ.α, 1984). Μπορούμε να εμβαθύνουμε στην ανάγκη της λειτουργικότητας του υποκειμένου και στο τρόπο με τον οποίο αυτή επιδιώκεται μέσω της ψυχοθεραπευτικής πρακτικής ακολουθώντας την θεωρητική σκέψη του Μπιουνγκ – Τσουλ Χαν, ο οποίος συζητά τη σημασία του νεοφιλελεύθερου υποκειμένου της επίδοσης (2023). Η έξυπνη εξουσία, αναφέρει, αγγίζει τρυφερά την ψυχή, αντί να την πειθαρχεί και να την υποτάσσει με εξαναγκασμούς ή απαγορεύσεις. «Προτρέπει τα υποκείμενα διαρκώς να ανακοινώνουν, να μοιράζονται, να συμμετέχουν, να εκφράζουν τη γνώμη τους, τις ανάγκες τους, τις επιθυμίες και τις προτιμήσεις τους. Δεν επιβάλλει τη σιωπή. Αυτή η εξουσία, αντιθέτως, στοχεύει στον ψυχισμό, στην αυτορρύθμιση και την αυτό-εκμετάλλευση» (Χαν, 2023: 19).

Η κάθε μία από τις συνομιλήτριές μου προερχόμενη από μια διαφορετική ψυχοθεραπευτική εκπαίδευση και πλαίσιο εργασίας, περιγράφει και νοηματοδοτεί την πράξη της ψυχοθεραπείας με διαφορετικούς τρόπους, αναπαράγοντας είτε προσθέτοντας νέες προοπτικές στην πληθυντικότητα αυτού του ορισμού. Επομένως, στη συνέχεια της ανάλυσης εστιάζουμε στο πώς νοηματοδοτούν και αντιλαμβάνονται οι ίδιες οι συμμετέχουσες της ψυχοθεραπευτικής πρακτικής και σε στιγμές που οι ίδιες

κατάφεραν τόσο να εντοπίσουν όσο και να επιτελέσουν με διαφορετικό τρόπο διάφορες παγιωμένες πρακτικές επιτέλεσης της ψυχοθεραπείας.

Η ψυχοθεραπευτική πρακτική ως «συμβάν»

Η Αρετή που έχει εκπαίδευση στην Συστημική ψυχοθεραπεία και εργάζεται σχεδόν μια δεκαετία ιδιωτικά παρέχοντας ατομικές κυρίως συνεδρίες, αναφέρεται στη θεραπευτική πράξη ως: «Κάτι που συμβαίνει ανάμεσα σε μένα και τους θεραπευόμενούς μου. Οι ιστορίες που κουβαλάμε ο καθένας από μας συναντώνται και δημιουργούν αυτή τη θεραπευτική συνδιαλλαγή».

Πως μπορούμε να προσεγγίσουμε άραγε την έννοια του συμβάντος για να κατανοήσουμε καλύτερα την περιγραφή της; Με ντελεζιανούς όρους η ιστορία αναγνωρίζει σε ένα συμβάν μόνο τους όρους πραγμάτωσής του, ενώ το γίνεσθαι του ίδιου του συμβάντος της διαφεύγει (Ντελέζ, 1990). Το συμβάν επομένως, δεν είναι μόνο ένα γεγονός που συμβαίνει, αλλά μια δυναμική διαδικασία που διαμορφώνει και αναδιαμορφώνει τον κόσμο και τις υποκειμενικές μας εμπειρίες.

Η Αρετή συνεχίζει: «Διαπραγματευόμαστε αυτά που προβληματίζουν το άτομο, πράγματα της καθημερινότητας, γεγονότα του παρελθόντος, αλλά και έγνοιες ή επιθυμίες σχετικά με το μέλλον». Με τι όρους γίνεται αυτή η διαπραγμάτευση; Και πώς μπορούμε όπως αναφέρει και η Αβραμοπούλου συζητώντας μεθοδολογικά και θεωρητικά την Κάθλιν Στιούαρτ (2018: 39), να μελετήσουμε την καθημερινότητα, να αφουγκραστούμε τις μικρές αλλαγές που συμβαίνουν καθημερινά, να εξετάσουμε τις συσσώρευση των πραγμάτων στο χρόνο και στο χώρο και να ακολουθήσουμε αυτό το κάτι που αναδύεται στην ατμόσφαιρα όταν αυτό εξελίσσεται σε μία συνάντηση ή σε μία σκηνή;

Η Λίλη με εκπαίδευση στην Αφηγηματική και Εικαστική ψυχοθεραπεία, περιγράφει τη ψυχοθεραπευτική της πρακτική ως: «μια διαδικασία ανασυγγραφής των κυρίαρχων ιστοριών που φέρνουν τα άτομα και συνήθως συνδέεται με αρνητικά ταυτοτικά χαρακτηριστικά [...]. Εμείς προσπαθούμε να ρίξουμε φως σε αυτές τις παραμελημένες πλευρές των ιστοριών, με σκοπό να ενδυναμωθούν». Η ανα-συγγραφή

είναι μια διαδικασία ή μια αφηγηματική τεχνική, όπου τα θεραπευόμενα άτομα αναδιαμορφώνουν και επαναπροσδιορίζουν τις κυρίαρχες αφηγήσεις της ζωής τους.

Η λογική της πρακτικής της ανασυγγραφής, όπως χρησιμοποιείται στην αφηγηματική ψυχοθεραπεία, ταιριάζει με την θεωρητική σκέψη και το έργο τόσο της Κάθλιν Στιούαρτ (2007/2018) για την αδύναμη θεωρία και της Σέντγουικ (1997) για την επανορθωτική γραφή. Ας σταθούμε στο παραπάνω απόσπασμα και ας το επεξεργαστούμε μέσα από τη σκέψη των δυο αυτών θεωρητικών για να προσεγγίσουμε αυτό το *κάτι* – που εν προκειμένω περιγράφεται ως το θεραπευτικό συμβάν, ακολουθώντας τα λόγια της Αρετής – και να δούμε πως μπορεί να αποτελέσει μια επανορθωτική διαδικασία, μια επανορθωτική γραφή των (παγκόσμιων) μορφών που παίρνει αδικία, η επισφάλεια, η φτώχεια και η αποστέρηση (Αβραμοπούλου, 2018: 41) και όλα τα ζητήματα που διαπραγματεύονται τα υποκείμενα στην θεραπεία ρητά ή και άρητα.

Η Στιούαρτ έχει συζητήσει για τη σημασία του ανοιχτού συμβάντος στην εμπειρία της καθημερινότητας. Επηρεασμένη θεωρητικά από την κριτική που έχει ασκηθεί στην ψυχανάλυση σε σχέση με τη συγκρότηση του υποκειμένου, έρχεται να αποτυπώσει όσο και να σκιαγραφήσει στο έργο της μία τομή, για το τι μπορεί να σημαίνει μια στάση αφύπνισης στην πολιτική οικονομία της καθημερινότητας, όπως αναφέρει η Αβραμοπούλου (2018: 42). Το συμβάν εδώ παύει να είναι συμβαντολογικό, καθώς εναρμονίζεται με την επίδραση που ασκεί η συσσώρευση πραγμάτων στην καθημερινή ζωή (Vogel, 2018 : 43). Θα συμπληρώσω σε αυτό το επιχείρημα τη φράση της Μάρθας: «Είναι (η θεραπεία) μια συνεχόμενη αναμέτρηση με τους άλλους, με τον ίδιο μας τον εαυτό ως θεραπεύτριες, με την καθημερινότητα της ίδιας της ζωής που τρέχει και χρειάζεται να παρακολουθούμε και να ερμηνεύσουμε...» Πράγματι αν ακολουθήσουμε την πορεία μιας θεραπευτικής σχέσης, τα άτομα μιλούν για τη ζωή τους, είτε αφορά το παρελθόν, είτε το παρόν είτε και το μέλλον, σε όποια χρονικότητα και αν αναφέρονται κάθε φορά, καλούνται να μιλήσουν να επεξεργαστούν να συνδέσουν ακόμη και αυτά τα αντιληφθούν να τα φέρουν στην επιφάνεια να κάνουν

κάτι με αυτά. Αυτό το κάτι βέβαια έχει λάβει εκτενή κριτική μέσα στα χρόνια κυρίως λόγω της ψυχολογικοποίησης της καθημερινής ζωή (DeVos, 2012).

Επιπλέον, μπορούμε να κατανοήσουμε το συμβάν ως συν-αίσθημα (Στιούαρτ, 2007/2018), ως κάτι που ενεργεί εκτός μεγάλων αφηγήσεων που αναζητούν αιτιακότητες στα πλαίσια μιας ερμηνευτικής της καχυποψίας και που αν και μπορεί να είναι εξίσου εκστατικό ή καταστροφικό με το συμβάν συνυφαίνεται με μία καθημερινότητα στην οποία και χάνεται καθώς συσσωρεύονται στιγμές, πρακτικές και σκηνές (Στιούαρτ, 2007/2018:43). Η «καθημερινότητα που τρέχει» όπως διατύπωσε η Μάρθα ενέχει αυτή τη συσσώρευση πραγμάτων που καλούνται τα υποκείμενα στη θεραπεία να διαπραγματευτούν. Αν ακολουθήσουμε και άλλο τη σκέψη της Στιούαρτ, η ερμηνευτική της καχυποψίας θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για την προσέγγιση αυτών των κυρίαρχων αφηγημάτων, του τρόπου λογοδοσίας που εντοπίζεται να επιτελούν τα υποκείμενα, και να λειτουργήσει ως μέσο για την πολιτική οικονομία της καθημερινότητας:

Θέλει πολλή και αδιάκοπη προσπάθεια από μέρους μου για να μην με παρασύρει η καθημερινότητα των θεραπευόμενων μου, να μη με παρασύρει η ανάγκη να βοήθησω, ούτε η ανάγκη να εξηγήσω τι είναι αυτό που συμβαίνει και γιατί κάνουν ό,τι κάνουν.

Το απόσπασμα αυτό είναι από τη συζήτησή μου με την Ανθή η οποία εφαρμόζει την Υπαρξιακή προσέγγιση στη δουλειά της και που όπως ανέφερε πως είναι σχετικά καινούρια σε όλο αυτό το κόσμο της ψυχοθεραπείας. Από την άλλη, η Νίκη εξηγεί τα εξής:

Είχα πολλή μεγάλη ανάγκη αρχικά να αξιολογώ και να μπορώ να κατατάξω καταστάσεις και συμπεριφορές των θεραπευόμενων γιατί ένιωθα ασφάλεια έτσι ότι ξέρω, ότι μπορώ, ότι κάνω καλό, ότι δε χάνει το χρόνο του ο κόσμος... όσο περνάει ο καιρός και μετά από την καραντίνα κατάλαβα πόσο παγίδα μπορεί να ναι αυτό και πόσο σε κουτάκια βάζει και μένα και τα άτομα που εξυπηρετώ

Και οι δυο συνομιλήτριές μου στα αποσπάσματα που παρέθεσα θίγουν το ζήτημα των κυρίαρχων αφηγημάτων και του τρόπου με τον οποίο μπορεί να λειτουργήσουν

περιοριστικά στη θεραπευτική αλληλεπίδραση. Ο Landridge (2019) αξιοποιεί μεταδομιστικές φεμινιστικές και κούιρ θεωρήσεις στην πρακτική του ως ψυχοθεραπευτής και θεωρητικός, αποτελώντας ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα κριτικών ψυχολόγων που επιχειρούν να εισάγουν μια «ερμηνευτική της καχυποψίας» όπως αυτή διατυπώθηκε από τον Ricoeur (1970 & 1977), με σκοπό να προσεγγίζονται τα κυρίαρχα αφηγήματα της ζωής - που όπως αναφέρει Λίλη σε παραπάνω απόσπασμα, συνήθως έχουν συνδεθεί με αρνητικά ταυτοτικά χαρακτηριστικά-, σε σχέση με ευρύτερα συστήματα λόγων και σχέσεων εξουσίας, αλλά και να αναζητούνται διάφορες αιτιακότητες που θα οδηγήσουν σε επανορθωτικές αφηγήσεις (Landridge, 2019), κάτι στο οποίο οι περισσότερες θεραπευτικές προσεγγίσεις παραμένουν ακόμη αμέτοχες.

Το παράδειγμα της «ακουστότητας των ιστοριών των ανθρώπων» που δίνει η Στιούαρτ στο έργο της, αποτελεί ένα ερμηνευτικό μέσο για να «κατανοήσουμε τη ζωτικότητα των πραγμάτων όπως αυτά συμβαίνουν μέσα από τη δυσκολία τους, να ιχνηλατήσουμε δηλαδή ανάμεσα στις παραγωγικές τροπικότητες των παρορμήσεων, των ονειροπολήσεων, των τρόπων συσχέτισης, των περισπασμών, των στρατηγικών, των αποτυχιών, των συναντήσεων και όλων των διαφορετικών γίνεσθαι στον κόσμο» (Αβραμοπούλου, 2018: 44). Αυτή την θεωρητική προσέγγιση μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ως αναλυτικό εργαλείο για τον τρόπο με τον οποίο τοποθετούνται και απευθύνονται τα υποκείμενα μέσα σε μία θεραπευτική συνάντηση τόσο από τη πλευρά της θεραπεύτριας, όσο και της θεραπευόμενης.

Η ψυχοθεραπευτική συνάντηση μπορεί να ιδωθεί ως μια επιτελεστική υπόθεση και ένα κριτικό εγχείρημα το οποίο και παράγεται από συναισθηματικές ιδιαιτερότητες και αφηγηματικές διαδρομές όπου τα άτομα δεν ευθυγραμμίζονται απόλυτα, που δεν αισθάνονται άνετα με τα πρωτόκολλα του κανονιστικού συν-αισθήματος και της κανονιστικής συμπεριφοράς. Αυτή η πολιτική αναγνώριση δείχνει προς μια παρόρμηση για επανόρθωση που χαρακτηρίζεται ως ενδυναμωτική και απελευθερωτική, καθώς

«δίνει φωνή» σε όσα αποσιωπώνται και αυτό δυνητικά μπορεί να οδηγήσει σε πολιτικό μετασχηματισμό.

Σκηνές απεύθυνσης

Η θεωρητική προοπτική που αναπτύσσει η Μπάτλερ στο έργο της «Λογοδοτώντας για τον εαυτό» (2005) χρησιμοποιείται εδώ για να παραλληλίσω τη ψυχοθεραπευτική συνάντηση ως μια «σκηνή απεύθυνσης», που ευνοεί, κινητοποιεί και ενθαρρύνει μια διαδικασία «λογοδοσίας». Η πρακτική αυτή της λογοδοσίας ή όπως εξηγεί η Αθανασίου της αφηγηματικής απόδοσης της εαυτής, τοποθετείται στη ρευστή και αμφίσημη οριογραμμή μεταξύ απολογίας και απολογισμού (Αθανασίου παρατίθεται στο Μπάτλερ, 2005: 211). Η ψυχοθεραπευτική πρακτική, λοιπόν, μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια διαδικασία «λογοδοσίας», ως μια σκηνή απεύθυνσης. Παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να διακρίνουμε πως στην κάθε θεωρητική προσέγγιση, η απεύθυνση και η λογοδοσία πραγματοποιούνται με διαφορετικούς όρους, τρόπους και συνέπειες/κατευθύνσεις. Στην αρχή του κεφαλαίου παρέθεσα ένα απόσπασμα από την Κύνθια η οποία παρατήρησε πόσο αλλάζει η συνδιαλλαγή της με τα υποκείμενα της θεραπείας ανάλογα το πλαίσιο εργασίας (νοσοκομείο/ ιδιωτικό γραφείο). Συνεχίζοντας το επιχείρημά της η ίδια περιγράφει την διαφοροποίηση αυτή με όρους λογοδοσίας. Εξηγεί δηλαδή το πώς απευθύνονται και πώς μιλούν τα υποκείμενα στην ίδια, με τα εξής λόγια:

Μου έχει τύχει να δω κάποια άτομα στην κλινική, ή να γίνει παραπομπή μέσω της κλινικής, αλλά να τα δω μετά και ιδιωτικά. Δεν έχει καμία σχέση το πώς μιλούν για το πρόβλημά τους, για το τι περιμένουν κλπ. Έχω μια αίσθηση, νομίζω στο είπα ήδη και πριν, ότι στη κλινική είναι ασθενείς ακόμη και αν κάνουμε ψυχοθεραπεία...

Αν και η Κύνθια μου έχει αναφέρει πριν από αυτό πως το πεδίο δράσης της ως ψυχοθεραπεύτρια παραμένει ίδιο (από τη δική της θέση) και στα δυο πλαίσια εργασίας», παρατηρεί ότι ο τρόπος που τα υποκείμενα μιλούν και επιτελούν την θεραπευτική πράξη θα μπορούσαμε να πούμε πως παίρνει διαφορετικές μορφές, με βάση αυτές τις κυρίαρχες αφηγήσεις και νοηματοδοτήσεις, που συνδέονται για

παράδειγμα με έννοιες όπως το νοσοκομείο, την ασθένεια κ.λπ.. Εξηγεί τι εννοεί συγκεκριμένα: «Εγώ περιμένω τα ίδια πράγματα από τα άτομα, δεν τους βλέπω ως ασθενείς σε καμία περίπτωση, αλλά πολλές φορές είναι δύσκολο να το καταλάβουν γιατί στη κλινική με βλέπουν περισσότερο ως γιατρό». Η θεραπευτική συνάντηση λοιπόν αλλάζει για τα υποκείμενα ανάλογα με το πλαίσιο, όπως και ο τρόπος που αντιλαμβάνονται ότι πρέπει ή αναμένεται να απευθυνθούν απέναντι στη ψυχολόγο.

Η Ανθή, που όπως ανέφερα και πιο πάνω έχει εκπαιδευτεί στην Υπαρξιακή ψυχοθεραπεία, περιγράφει αυτό που συμβαίνει εντός της θεραπευτικής συνάντησης ως μια διαδικασία όπου: «Χρειάζεται να μοιραστεί την αλήθεια του το κάθε άτομο, να μιλήσουμε και να σκεφτούμε πάνω σε αυτή, αν θέλουμε να γίνει ουσιαστική δουλειά». Αντανακλώντας την υπαρξιστική φιλοσοφία των Χάιντεγκερ και Σαρτρ (που αποτελούν κομβικές πηγές έμπνευσης για την υπαρξιακή ψυχοθεραπεία), η Ανθή μιλάει με όρους «αλήθειας», την οποία καλείται να ανακαλύψει το άτομο – κάτι που συναντάμε και στις ανθρωπιστικές ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις. Από την άλλη, η Λίλη η οποία έχει εκπαιδευτεί στην αφηγηματική ψυχοθεραπεία, η οποία βρίσκεται πιο κοντά στις μεταδομιστικές θεωρήσεις, εν αντιθέσει για παράδειγμα με την υπαρξιακή, προσεγγίζει την όλη διαδικασία με όρους αφήγησης, αναφέροντας: «Είναι ένα μέρος, όπου τα άτομα καλούνται να αναστοχαστούν και να αφηγηθούν μέρη της ζωής τους. Το παρελθόν, το παρόν, να οραματιστούν το μέλλον τους». Διατυπώνοντάς το διαφορετικά, μπορούμε να εντοπίσουμε στα λόγια της Λίλης μια διαφοροποιημένη κατανόηση από αυτή της Ανθής, όπου η ανάγκη για απόδοση της εαυτής απορρέει συχνά από την απόδοση κάποιας κατηγορίας ή από ένα κάλεσμα που έρχεται απ' έξω από κάποια άλλη ή κάποιον άλλο. Για την Μπάτλερ η διαδικασία του «απολογισμού» δεν είναι απλώς έκφραση μιας εσωτερικής αλήθειας, αλλά μια επιτελεστική πράξη που διαμεσολαβείται από σχέσεις εξουσίας (2005). Αυτή η διαδικασία περιλαμβάνει μια συνεχή αναδιαμόρφωση της αφηγηματικής ταυτότητας του ατόμου, η οποία, είναι πάντα ατελής και ενδεχομενική (Μπάτλερ, 2005: 26). Αυτή την ενδεχομενικότητα της αφήγησης μπορούμε να εντοπίσουμε σε θραύσματα των λόγων των συνομιλητριών

μου αλλά και στα πλαίσια που ενοικούν τα ίδια τα υποκείμενα και επηρεάζουν την δράση τους και τον τρόπο που επιτελούν την διαδικασία της αυτό-αφήγησης.

Καθεστώτα κανονικότητας- σχέσεις εξουσίας

Η ικανότητα των υποκειμένων να λογοδοτούν για την εαυτή τους περιορίζεται εγγενώς από τα κοινωνικά πλαίσια και τις γλωσσικές δομές που προϋπάρχουν των ατομικών μας εμπειριών (Μπάτλερ, 2005: 32). Για την Στέλλα από τη δική της εμπειρία στο πεδίο του προσφυγικού, οι σχέσεις εξουσίας που διαμεσολαβούν στην επιτέλεση της θεραπευτικής πράξης είναι έκδηλες:

Έρχονται σε μένα οι άνθρωποι που κάνουμε συνεδρίες, μέσα από ένα πολύ συγκεκριμένο δίκτυο παραπομπής και καλούνται να μιλήσουν για όλα τα δεινά τους, ακόμη και αν δεν έχει ειπωθεί ρητά από μέρους μου ότι αναμένω κάτι τέτοιο, ούτε ξέρω αν απαραίτητα είναι αυτό που έχουν ανάγκη. Περισσότερο νιώθω ότι αυτό χρειάζεται να κάνουμε εκείνη την ώρα με σκοπό να εξυπηρετηθούν κάποιες ανάγκες.

Στο παραπάνω παράθεμα η Στέλλα αναφέρεται στην εμπειρία που έχει αποκτήσει από το πεδίο του προσφυγικού και πως το κάθε πλαίσιο επηρεάζει και τον τρόπο που θα επιτελέσουν τα υποκείμενα τη θεραπευτική πράξη, Θα μπορούσαμε να δούμε στην περιγραφή της Στέλλας αυτό που η Αθανασίου αναφέρει: «Τα ανθρώπινα υποκείμενα δεν συνδέονται απλώς και μόνο με άλλα ανθρώπινα υποκείμενα αλλά συνδέονται επίσης με καθεστώτα κανονικότητας που ρυθμίζουν τις διυποκειμενικές σχέσεις, προσδιορίζοντας τι καθιστά ένα υποκείμενο αναγνωρίσιμο και επιθυμητό, ή, αντίθετα, αδιανόητο και ανεπιθύμητο» (Αθανασίου, στο Μπάτλερ 2005: 219). Και αυτό γιατί τόσο τα υποκείμενα της θεραπείας, όσο και οι θεραπεύτριες υπόκεινται σε αυτούς τους κανονιστικούς όρους (κοινωνικά-πολιτισμικά πρότυπα, κοινωνικές δομές εξουσίας που επηρεάζουν τις διυποκειμενικές σχέσεις, επαγγελματικοί και νομικοί κανονισμοί), που με τη σειρά τους διαμορφώνουν τρόπους λογοδοσίας και ακουστότητας και σύνδεσης.

Η Χαρά που έχει επίσης μεγάλη εμπειρία ως ψυχολόγος στο πεδίο του προσφυγικού αλλά και ως ψυχοδραματίστρια τα τελευταία τρία χρόνια με τα λόγια της ενισχύει το παραπάνω επιχείρημα λέγοντας ότι:

Ειδικά στο μεταναστευτικό για λόγους που ξέρεις και καταλαβαίνεις καλύτερα από εμένα, ίσως, και εσύ από την εμπειρία σου, όλοι θέλουν κάτι από την ψυχολόγο, περιμένουν να τους βοηθήσει, με φάρμακα, με χαρτιά, με διαγνώσεις με...με...με... οπότε ακόμη και ασυνείδητα έρχονται σε μας για να μας πείσουν για κάτι συγκεκριμένο.

Η Μπάτλερ αναφέρει πως η λογοδοσία παίρνει αφηγηματική μορφή, η οποία όχι μόνο εξαρτάται από την: «ικανότητα μεταβίβασης μιας σειράς διαδοχικών γεγονότων με ευλογοφανείς διασυνδέσεις, αλλά επίσης επιστρατεύει την αφηγηματική φωνή και αυθεντία, καθώς απευθύνεται σε ένα κοινό με σκοπό να το πείσει» (Μπάτλερ, 2005: 26). Η Χαρά αναδεικνύει τις δυναμικές εξουσίας που επιβάλλουν και υποβάλλουν στα υποκείμενα τη μορφή της λογοδοσίας. Στο πλαίσιο του μεταναστευτικού για παράδειγμα, όπου οι κανονικοποιητικοί όροι υπό τους οποίους καλούνται να λειτουργήσουν τα υποκείμενα είναι περισσότερο εμφανείς και συνδέονται με βιοπολιτικές πρακτικές διαχείρισης, τι «περιθώριο» δράσης στην αφηγηματικότητα υπάρχει για τα υποκείμενα ώστε να γίνουν αναγνωρίσιμα; Θα μπορέσουν δηλαδή να γίνουν ορατά και αποδεκτά, να «χωρέσουν» στο κανονιστικό πλαίσιο εντός του οποίου υπάρχουν; Για τη Χαρά, ο τρόπος που τα υποκείμενα «μιλούν» για τα πράγματα και ο τρόπος που οι ψυχολόγοι «ακούνε» τα υποκείμενα να μιλούν για τα πράγματα, διαμορφώνεται από το πεδίο δράσης τους, ενώ παράλληλα διαμορφώνουν το πεδίο της δράσης τους από τις συνθήκες και από τις σκηνές απεύθυνσης.

Για την Νίκη η αφηγηματικότητα αποτελεί αντικείμενο συνεχούς διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο της θεραπευτικής σχέσης, όπου η θεραπεύτρια δύναται να επικυρώνει ή να αμφισβητεί την αφήγηση:

Σε αυτή τη διαδικασία εγώ προσπαθώ να είμαι βοηθητική, να κάνω τις σωστές ερωτήσεις, να δώσω το σωστό πλαίσιο στους θεραπευόμενούς μου για να αναστοχαστούν τις ιστορίες της ζωής τους και αυτά που τους απασχολούν. Αυτά που τους ταλαιπωρούν και τους έχουν πονέσει αν θες. Να ρίξω λίγο φως σε διάφορες πτυχές της ζωής, ώστε να διαπραγματευτούν καλύτερα κάποια πράγματα.

Μπορεί άραγε η διαδικασία αυτή να δημιουργήσει τις συνθήκες για την συνείδηση της εαυτής; Η Μπάτλερ αναφέρει ότι η συνείδηση της εαυτής μας έρχεται αφού έχουμε υποστεί ορισμένα πλήγματα, ως συνέπεια μιας πράξης και το πληγωμένο πρόσωπο, ή μάλλον κάποιος που λειτουργεί ως συνήγορός του μέσα σε ένα σύστημα δικαίου, προσπαθεί να εντοπίσει την αιτία της οδύνης και μας ρωτάει αν αυτή η αιτία μπορεί να είμαστε εμείς (Μπάτλερ, 2005: 23). Θα μπορούσε να λειτουργήσει η ψυχολόγος ως συνήγορος σε αυτή τη διαδικασία αναστοχαστικότητας που περιγράφει η Νίκη; Θα μπορούσαμε να αξιοποιήσουμε εδώ το επιχείρημα της Μπάτλερ για να κατανοήσουμε τη θέση που περιγράφει η ίδια η Νίκη να επιτελεί στο παραπάνω απόσπασμα, ως ψυχολόγος που συνηγορεί και στο πεδίο δράσης που φαίνεται να διαμορφώνεται για τα υποκείμενα της θεραπείας.

Η Λίλη αναφέρει για τη θεραπευτική πράξη: « Είναι ένα μέρος που χρειάζεται να αμφισβητούμε τα πάντα, να μην κάνουμε γρήγορες αιτιακές συνδέσεις για το τι σημαίνει ή γιατί συμβαίνει αυτό το οποίο μας εξιστορούνται». Ίσως, λοιπόν, θα πρέπει να αφήσουμε ανοιχτό το ενδεχόμενο η ψυχοθεραπεία να μην είναι απαραίτητα μόνο μια πρακτική διαιώνιση των καπιταλιστικών/νεοφιλελεύθερων συνθηκών (Moncrieff, 2020), αλλά και μια πρακτική δημιουργίας εν-συνειδητότητας –κάτι που οι κριτικές παραδόσεις στη Λατινική Αμερική έχουν λάβει σοβαρά υπόψη, συνδέοντας έτσι την ψυχολογία με την εν-συνειδητότητα των καταπιεσμένων" (conscientização) (Freire, 2000). Η θεραπευτική πράξη είναι για την Λίλη μια χωροχρονική τομή όπου οι εμπειρίες του παρελθόντος επανεξετάζονται και ερμηνεύονται εκ νέου. Αυτή η διαδικασία αναδιήγησης και νοηματοδότησης της ζωής κάποιου ατόμου επηρεάζεται βαθιά από τα ερμηνευτικά πλαίσια της θεραπεύτριας και τις δυναμικές εξουσίας που ενυπάρχουν στη θεραπευτική σχέση. Η Στέλλα προσθέτει σε αυτό το επιχείρημα:

Δε πιστεύω ότι μπορείς να κάνεις ψυχοθεραπευτική δουλειά αν δεν είσαι με τον οποιονδήποτε τρόπο πολιτικοποιημένος άνθρωπος και αν όχι τότε θεωρώ ότι κάνεις κακό. Γιατί επαναλαμβάνεις κάποιες θεωρίες που σκοπό έχουν να βάλουν τον κόσμο σε καλούπια και να τον κατατάξουν σε κάποια ομάδα ψυχοπαθολογίας. Αν δηλαδή εγώ ήμουν απολιτίκ, δε ξέρω αν θα μπορούσα να κάνω αυτή τη δουλειά που κάνω τώρα. Δε μπορώ να φανταστώ δηλαδή να έρχεται ένα άτομο και να μένω μόνο στη διάγνυσή του και να δουλεύω ατομικιστικά και να λέω ότι αυτή είναι η συμπτωματολογία που αναφέρει κλπ κλπ.

Είναι σημαντικό εδώ να θίξουμε το ζήτημα της πολιτικοποίησης, καθώς, αφενός, για το κάθε άτομο το να είναι πολιτικοποιημένο, οδηγεί και σε διαφορετικά μονοπάτια αντίληψης και δράσης και σίγουρα δε σημαίνει ένα πράγμα. Το επιχείρημα όμως της Στέλλας εδώ είναι, πως χρειάζεται να επεξεργαζόμαστε κριτικά το αντικείμενο της εκπαίδευσής μας και της δράσης μας και τον αντίκτυπο που έχει αυτό στα άτομα και στην κοινωνία ως σύνολο, καθώς η ψυχοθεραπευτική πρακτική αφορά σε μια πολιτική πράξη, ακόμη και αν καμουφλάρεται κατά κύριο λόγο ως μια ατομιστική δράση που σκοπό έχει να ασχοληθεί με το υποκείμενο της θεραπείας και ίσως ένα μικρο-σύστημα όπως πχ οικογένεια, φίλοι κ.λπ.

Η θεραπευτική συνάντηση μπορεί έτσι να θεωρηθεί όχι μόνο ως ένας τόπος όπου αναπαράγονται οι κανονιστικοί λόγοι για την ψυχική υγεία (και την ασθένεια), περιθωριοποιώντας συχνά μη κανονιστικές ταυτότητες και εμπειρίες, αλλά και ως ένας τόπος δυνατοτήτων, όπου η επιτελεστικότητα της αφήγησης μπορεί να διαταράξει αυτό το πλαίσιο (Holmes & O'Loughlin, 2021). Δεν υπάρχει τόπος του υποκειμένου ο οποίος βρίσκεται έξω από τα πεδία σχέσεων εξουσίας (Χαλκιά και Μιχαηλίδου, 2006: 12). Ακολουθώντας τη θεωρητική σκέψη του Brown μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το θεραπευτικό δωμάτιο συνιστά μία χωρικότητα που υποδηλώνει την εξουσία, και μάλιστα υλικοποιώντας την (Brown, 2000: 5) και διαμορφώνοντας τον τρόπο που τα υποκείμενα καταλαμβάνουν θέσεις και ομιλούν.

Στα προηγούμενα αποσπάσματα, βλέπουμε ήδη να αναδύεται το ζήτημα των σχέσεων εξουσίας που διατρέχουν τόσο τα υποκείμενα μεμονωμένα αλλά και

σχεσιακά. Ο Ian Hodges, ακτιβιστής ψυχοθεραπευτής που ασχολείται με την κουίρ θεωρία, αντιλαμβάνεται την εξουσία με φουκωικούς όρους, ως την λογοθετική παραγωγή της αλήθειας, ως κάτι που λειτουργεί μέσω των διαμορφωτικών επιδράσεων της θεραπευτικής συζήτησης, δηλαδή, μέσω των τρόπων που ο θεραπευτικός λόγος διαμορφώνει και αναδιαμορφώνει τους λόγους που τα υποκείμενα φέρνουν στη συμβουλευτική και την ψυχοθεραπεία, που, με τη σειρά τους (ανα)διαμορφώνουν την αυτό-κατανόησή τους. (Hodges, 2008/2024).

Ο Λόγος (discourse), αναφέρεται στην άρθρωση της γλώσσας με συγκεκριμένες πρακτικές και τεχνικές, θεσμικές μορφές και σχέσεις εξουσίας. Ένα φουκωικό πλαίσιο προσέγγισης του ζητήματος, λοιπόν, παρέχει τα μέσα για να αναστοχαστούμε πάνω στις ψ επιστήμες, μέσω μιας αναλυτικής θεωρίας σχετικά με τη λειτουργία της εξουσίας και σε σχέση με τη γλώσσα, και μέσω της οποίας μπορούμε να κατανοήσουμε την κανονιστική φύση του ψυχολογικού (και θεραπευτικού) λόγου. Επιπλέον, το ύστερο έργο του Φουκώ – το οποίο έδινε έμφαση στην αυτό-ρύθμιση και την αυτό-πειθαρχία – επιτρέπει μια θεώρηση της θεραπευτικής αλλαγής της εαυτής ως μια μορφή υποκειμενοποίησης.

Οι λογοθετικές πρακτικές λειτουργούν καθορίζοντας θέσεις από τις οποίες μπορούν να μιλούν τα άτομα (για παράδειγμα: γιατρός, ασθενής, θεραπεύτρια και θεραπευόμενη). Συνδέονται με θεσμούς (για παράδειγμα το σύστημα υγείας) και κατασκευάζουν και καθιστούν δυνατές συζητήσεις πάνω σε συγκεκριμένα αντικείμενα, ενώ δημιουργούν σιωπή για άλλα. Η Αρετή περιγράφει την ιδιότητά της ως ψυχολόγος ιδωμένη ως μια θέση εξουσίας, η οποία εμπεριέχει πολλαπλές νοηματοδοτήσεις:

Προσπαθώ να αναπτύξω μια ισότιμη σχέση, όσο γίνεται, με τα άτομα στη θεραπεία, όμως καταλαβαίνω πως είμαι ένα πρόσωπο εξουσίας γι' αυτά, που έχει τη γνώση και οφείλει να τα βοηθήσει... και το νιώθω και εγώ αυτό από άποψη ευθύνης. Είναι κάτι που προσπαθώ να δουλέψω και εγώ στη θεραπεία μου.

Οι λέξεις που χρησιμοποιεί αναδεικνύουν τη δυναμική των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα σε θεραπεύτρια και θεραπευόμενη και την επιστημονική αυθεντία που αναμένεται να εκπροσωπεί. Το «υποκείμενο που γνωρίζει» (sujet-supposé-savoir) (Λακάν, 2006) αναφέρεται σε μια ιδιότητα που αποδίδεται στην αναλύτρια από το αναλυόμενο υποκείμενο, το οποίο προβάλλει στην πρώτη τη σοφία και την ικανότητα να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τα ασυνείδητα νοήματα και τις επιθυμίες του. Η θεραπεύτρια ως το «υποκείμενο που γνωρίζει», θεωρείται πως έχει πρόσβαση σε μια γνώση που το αναλυόμενο άτομο δεν κατέχει, αλλά ελπίζει να αποκτήσει μέσω της αναλυτικής διαδικασίας. Η έννοια αυτή είναι σημαντική σύμφωνα με τον Λακάν γιατί επιτρέπει τη λειτουργία της μεταβίβασης (transference) στην ψυχανάλυση, όμως χρειάζεται να δούμε πέρα από αυτήν. Συνδέεται επίσης με το επιχείρημά του για την ίδια τη γνώση και τη σχέση της με την υποκειμενικότητα και το ασυνείδητο, επισημαίνοντας πως η γνώση και η αλήθεια είναι δομημένες και προσδιορισμένες από τον συμβολικό και τον φαντασιακό λόγο (2006).

Η Ανθή αναφέρει: «Έρχομαι καθημερινά αντιμέτωπη με την ανάγκη των ατόμων που συνεργάζομαι στη θεραπεία να γίνουν καλύτερα... Θέλουν να βλέπουν αποτελέσματα, πρόοδο και γρήγορα μάλιστα». Μια από τις βασικές προβληματικές της θεραπευτικής διαδικασίας συνδέεται με την έννοια της προόδου, η οποία έρχεται ως αποτέλεσμα της δυναμικής που αναπτύσσεται ανάμεσα στα υποκείμενα - όπως αυτή έχει εννοιολογηθεί από την περίοδο του Διαφωτισμού και έπειτα. Στην έννοια της «προόδου ή των αποτελεσμάτων» στη θεραπεία αναφέρεται και η Χαρά, η οποία λέει πως: «Όταν δούλευα στο ξενώνα (ασυνόδευτων ανηλίκων) αυτό που αναμενόταν από μένα, ήταν να κάνω τα παιδιά καλύτερα, είτε από άποψη συμπτωματολογίας που εμφάνιζαν, είτε γενικώς βοηθώντας να προσαρμοστούν πιο καλά στο πλαίσιο». Και συνεχίζει αναφερόμενη στη παρούσα εμπειρία της στο γραφείο που διατηρεί στη Θεσσαλονίκη: «φυσικά και τώρα συμβαίνει αυτό, απλώς έχω περισσότερα περιθώρια χρόνου και περισσότερο έλεγχο πάνω στο πως θέλω να δουλέψω ως ψυχολόγος».

Έχω κάνει πολλές αναφορές μέσω των αποσπασμάτων που παρέθεσα στην έννοια της προόδου. Είναι σημαντικό όμως να σκεφτούμε πως αυτή η έννοια δεν είναι κάτι που λαμβάνεται εντός του ψυχοθεραπευτικού πλαισίου ως αναπόφευκτο. Για παράδειγμα στη λακανική ψυχανάλυση ο στόχος δεν είναι η πρόοδος ή η αυτοπραγμάτωση, αλλά η ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης σχέσης με το σύμπτωμα, να μάθει κάποια, όπως γράφει ο Ζίζεκ, να ζει με τη δυστυχία της. (Žižek, 2008).

Σύμφωνα με την Αρετή και όσα είδαμε παραπάνω στο πλαίσιο της ψυχοθεραπείας, η θεραπεύτρια, ως κάτοχος της ψυχολογικής γνώσης, καταλαμβάνει θέση εξουσίας έναντι της θεραπευόμενης. Η έννοια της εξουσίας/γνώσης όπως τη συζητά ο Φουκώ (1980/2020) παρέχει ένα θεμελιώδες πλαίσιο για την κατανόηση της ψυχοθεραπευτικής σχέσης όπου η εξουσία λειτουργεί μέσω της ρύθμισης και της κανονικοποίησης των συμπεριφορών και των σκέψεων των ατόμων (1980/2020: 36). Η αφήγηση ερμηνεύεται, αναλύεται και συχνά αναδιαμορφώνεται εντός των ορίων των ψυχολογικών θεωριών και των διαγνωστικών κριτηρίων. Ο Φουκώ επισημαίνει ότι οι λόγοι και οι πρακτικές που σχετίζονται με την ψυχολογία αποτελούν μέσα διαμόρφωσης και ελέγχου της υποκειμενικότητας, όπου συντηρούν τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές εξουσίας, προσφέροντας ταυτόχρονα τα μέσα για την αμφισβήτηση και την ανατροπή τους.

Έχοντας λοιπόν εντοπίσει στα λόγια των συνομιλητριών μου τις διαφορετικές δυνάμεις της λογοδοσίας, που διαμορφώνουν και περι-ορίζουν κοινωνικά την διαδικασία της αυτό-αφήγησης και της ακουστότητας, χρειάζεται να δώσουμε έμφαση στις δυνατότητες που αναδεικνύονται για αντίσταση. Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε πιο αναλυτικά, πώς (και κατά πόσο) οι συνομιλήτριές μου μέσα από τη πρακτική τους συμβάλλουν στην εξερεύνηση των ταυτοτήτων και των εμπειριών των ατόμων, χωρίς να τα πιέζουν να συμμορφωθούν με σταθερές ή υπερβολικά συνεκτικές αφηγήσεις, σε μια προσπάθεια ευθυγράμμισης των δυνατοτήτων της θεραπευτικής πράξης, με την έκκληση της Μπάτλερ για μια ηθική πρακτική της λογοδοσίας που είναι συντονισμένη

με τις πολυπλοκότητες και τις αβεβαιότητες που ενυπάρχουν στη διαδικασία της αυτό-αφήγησης (Μπάτλερ, 2005: 26).

Αν ακολουθήσουμε το επιχειρήμα που αναπτύσσει ο Brandon LaBelle στο βιβλίο του «*Acoustic Justice: Listening, Performativity, and the Work of Reorientation*» (2020) σχετικά με την ηχητική δράση, μπορούμε ίσως να κατανοήσουμε καλύτερα τι διακυβεύεται όταν σκεφτόμαστε τον κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό ως ακουστικό ζήτημα δικαιοσύνης. Πιο συγκεκριμένα ο LaBelle συζητά πως μπορούμε να «ακούμε διαφορετικά» και να «σχετιζόμαστε αλλιώς» μέσω της ηχητικής δράσης - όλα αυτά εμπλέκονται στην αναδιαμόρφωση της ικανότητάς μας να ενεργούμε πολιτικά. Προσφέρει έτσι μια διορατικότητα στα καταστασιακά πεδία του ήχου και της ακρόασης που είναι φευγαλέα αλλά απαραίτητα για κάθε διαδικασία επαναπροσδιορισμού των πολιτικών δυνατοτήτων και τα οποία όπως είδαμε σε αυτό το κεφάλαιο αναπαράγονται στη θεραπευτική πράξη.

Στον σημερινό κόσμο, που χαρακτηρίζεται από έντονα δομικά αισθήματα αβεβαιότητας και ευθραυστότητας, η θεωρητικοποίησή του για μια απρόσωπη, κατανεμημένη και συνεργατική πολιτική δράση δεν είναι απλώς αναζωογονητική, αλλά όντως πολύ αναγκαία. Η διαφορετική ακρόαση, ακολουθώντας τη θεωρητική σκέψη του LaBelle αντιπροσωπεύει τις διαφορές σε αυτό που ακούγεται ή μπορεί να ακουστεί ως αποτέλεσμα σιωπών, κενών ή απουσιών, προσφέροντας την «ακουστότητα» ως μέτρο τόσο για τις υλικές όσο και για τις κοινωνικές σχέσεις.

2. Συν-αισθηματικοί χώροι

Η έννοια του «ασφαλούς χώρου» (safe space) θεωρείται ως καθοριστική και αναγκαία παράμετρος της θεραπευτικής διαδικασίας και του θεραπευτικού δωματίου, που οφείλει να λειτουργεί ως ένας χώρος ασφάλειας, αφού όπως αναφέρει η Αρετή: «επιτρέπει στα άτομα να εκφράζουν ελεύθερα τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους χωρίς τον φόβο της κριτικής ή των αρνητικών συνεπειών» και συμπληρώνει πως: «αυτό δεν έχει να κάνει μόνο με τους τοίχους που περικλείουν το δωμάτιο αλλά και με το αίσθημα ασφάλειας που πρέπει να δημιουργείται». Αυτή η ασφάλεια επομένως δεν περιορίζεται μόνο στο «φυσικό» περιβάλλον, αλλά επεκτείνεται και στη συν-αισθηματική ή/και ψυχολογική ασφάλεια που δημιουργείται μέσω της σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ θεραπεύτριας και θεραπευόμενης. Πρόκειται λοιπόν για μια πολυδιάστατη έννοια, που συνδυάζει θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις για τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος/ τόπου/ χώρου, όπου τα υποκείμενα της θεραπείας καλούνται να αλληλεπιδράσουν και να εκφραστούν. Στην ερώτησή μου για το τί καθιστά έναν χώρο ασφαλή, η Κύνθια απάντησε πως πρόκειται για «έναν χώρο που μπορούν (τα θεραπευόμενα άτομα) να εκφραστούν ελεύθερα και χωρίς φόβο». Οι απαντήσεις αυτές μετατοπίζουν την εστίαση από τη δημιουργία ενός ασφαλούς φυσικού χώρου σε έναν μη υλικό τόπο, όπως είναι ένα διαδικτυακό δωμάτιο, όπου τα άτομα καλούνται να επιτελέσουν τη θεραπευτική πράξη.

Η έννοια του ασφαλούς χώρου έχει εξεταστεί μέσα από διάφορα θεωρητικά πλαίσια. Ο Φουκώ στο βιβλίο του «Η Γέννηση της Κλινικής» έχει υπογραμμίσει τη σημασία της εξουσίας και της γνώσης στη διαμόρφωση των χώρων, επισημαίνοντας πως οι χώροι της θεραπείας δεν είναι ποτέ ουδέτεροι αλλά διαποτισμένοι από σχέσεις εξουσίας (1963/2012). επομένως διαμορφώνουν και ρυθμίζουν τις συμπεριφορές και τις σκέψεις των ατόμων. Η Gillian Rose (1993), συνηγορεί σε αυτό το επιχείρημα· συζητώντας τις δυναμικές εξουσίας που διαπλέκονται στη δημιουργία χώρων που

θεωρούνται ασφαλείς για τις γυναίκες και άλλα περιθωριοποιημένα άτομα. Συγκεκριμένα, η Rose επισημαίνει ότι η έννοια του ασφαλούς χώρου είναι βαθιά συνδεδεμένη με τις σχέσεις εξουσίας που ενυπάρχουν στο κοινωνικό περιβάλλον, πέραν του γεωγραφικού τόπου που λαμβάνουν χώρα. Για παράδειγμα, η δημιουργία ενός ασφαλούς χώρου για τις γυναίκες και άλλα περιθωριοποιημένα άτομα δεν είναι μόνο θέμα φυσικής ασφάλειας, αλλά και της διασφάλισης ότι αυτές οι ομάδες μπορούν να εκφράζονται και να ακούγονται ελεύθερα και χωρίς φόβο κριτικής ή βίας (1993: 105). Αυτός ο τρόπος σκέψης εφαρμόζεται και στην ψυχοθεραπεία, όπου η δημιουργία ενός ασφαλούς χώρου απαιτεί την αναγνώριση και την αντιμετώπιση των δυναμικών εξουσίας που επηρεάζουν την αλληλεπίδραση μεταξύ θεραπεύτριας και θεραπευόμενης.

Σε προηγούμενο απόσπασμα η Κύνθια συζητώντας τις διαφορές που εντοπίζει ανάμεσα στη δουλειά της ανάλογα το χώρο και το πλαίσιο αναφέρει ότι «αλλιώς μιλάνε τα άτομα στη κλινική και αλλιώς στο γραφείο μου». Για τη Λιλή που συνεργάζεται με επιζήσασες βίας: «Είναι σημαντικό να διασφαλίσουμε σε κάθε περίπτωση όπως και στο διαδικτυακό ότι τα άτομα αισθάνονται ασφάλεια τόσο σωματικά όσο και ψυχικά στην συνεδρία». Μπορούμε να εντοπίσουμε στα λόγια της τη σημασία της δυναμικής της εξουσίας στην κατανόηση του ασφαλούς χώρου.

Σε μια εθνογραφική προσέγγιση της έννοιας του ασφαλούς χώρου (safe space) για την ανάλυση του πώς δημιουργούνται και διατηρούνται οι χώροι ασφαλείς, η Carolyn Ellis (2004) χρησιμοποιεί την αυτό-εθνογραφία για να αναδείξει την προσωπική και συναισθηματική διάσταση της θεραπευτικής πρακτικής. Περιγράφει πώς οι θεραπεύτριες μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις δικές τους εμπειρίες για να δημιουργήσουν ασφαλείς χώρους, εστιάζοντας στην αμοιβαία κατανόηση και την εμπιστοσύνη. Η Μάρθα κατά τη διάρκεια της συνομιλίας μας αναφέρεται συχνά στην εμπειρία που ή ίδια έχει αποκτήσει ως θεραπευόμενη όλα αυτά τα χρόνια και πως αυτή η προσωπική της εμπειρία έχει συμβάλει καθοριστικά στον τρόπο με τον οποίο

τοποθετείται ως θεραπεύτρια, όπως και σε σχέση με το «κλίμα» που θέλει να χτίσει με τις θεραπευόμενες της:

Το μόνο που ζητάω από τους ανθρώπους που είναι να συνεργαστώ (διαδικτυακά) είναι να έχουν καλή σύνδεση και όσο γίνεται ησυχία, κατά τα άλλα τους αφήνω ελεύθερους να επιλέξουν από που θα συνδεθούν, σε ποιο χώρο θα βρίσκονται, αν θα μασάνε τσίχλα ή όχι, να δημιουργήσουν το δικό τους μικροκλίμα άνεσης και ασφάλειας, και το ίδιο θα προσπαθήσω να κάνω και εγώ από πλευράς μου γιατί ξέρω πόσο άβολα μπορείς να νιώσεις και να έχεις και την αίσθηση ότι πρέπει να σταθείς με συγκεκριμένο τρόπο απέναντι στον θεραπευτή (...) Έχει ενδιαφέρον αυτό γιατί με το ονλάιν κατάλαβα πόσο διαφορετική είναι η κάθε συνεδρία ανάλογα το άτομο, στο από κοντά δεν ήταν τόσο έντονο, ο χώρος κυριαρχούσε στην εμπειρία μας νομίζω και για τις δυο πλευρές.

Έχει όντως ενδιαφέρον αυτό που αναφέρει η Μάρθα η οποία φαίνεται να προσπαθεί να συνδιαμορφώσει τον ασφαλή χώρο μαζί με τα υποκείμενα της θεραπείας και να αναγνωρίζει τη μοναδικότητα της κάθε συνάντησης και τη δυνατότητα της διαφορετικής επιτελεστικότητας και ακουστότητας που αναδύεται μέσω αυτής της νέας συνθήκης. Εν αντιθέσει η Χαρά αναφέρει πως:

Ήθελα εξ αρχής να φροντίσω να υπάρχει ένα ασφαλές και σωστό πλαίσιο στο διαδικτυακό· έτσι ζητάω πάντα από τα άτομα να βρουν ένα χώρο κλειστό, απομονωμένο, ήσυχο, να φροντίσουν να έχουν ακουστικά και κάμερα που να δουλεύει καλά, να την τοποθετούν έτσι ώστε να φαίνονται καλά τουλάχιστον μέχρι τη μέση, να είναι καθιστά, να μη μασάνε τσίχλες, να μην πίνουν κάτι, να μην είναι στο κρεβάτι...ακριβώς δηλαδή όπως θα έκαναν και στο χώρο της θεραπείας από κοντά και αυτό είναι πάρα πολύ σημαντικό.

Επομένως για την Χαρά η έννοια της ασφάλειας και του θεραπευτικού δωματίου είναι πιο συμπαγής και σταθερή, χρειάζεται να προσομοιάζει όσο γίνεται στην δια ζώσης διαδικασία και να καθορίζεται κατά βάση από τη πλευρά της θεραπεύτριας, ενώ σημαντική παράμετρος είναι να μένει ίδια η συνθήκη για όλα τα υποκείμενα της θεραπείας.

Η Νίκη αναφέρει πως με την νέα συνθήκη της διαδικτυακής συνεδρίας άρχισε να στοχάζεται περισσότερο γύρω από το ζήτημα του χώρου και τον τρόπο που ενσώματα συμμετέχει και αλληλοεπιδρά με τα υποκείμενα:

Ήταν ακραία αλλαγή για μένα να δουλέψω διαδικτυακά και πίστευα πως σε καμία περίπτωση δε μπορεί να αντικατασταθεί η δια ζώσης επαφή...αγωνιούσα για το πως θα καταφέρουμε να συνδεθούμε με κάποιο άτομο, ή να μπορέσω να το κάνω να νιώσει ασφάλεια και θεωρούσα πως θα βρίσκομαι συνεχώς εκτεθειμένη σε παράγοντες που δε μπορώ να ελέγξω και να περιορίσω.

Ενώ παρακάτω στη συζήτησή μας έθεσε και αυτή την προσωπική της ανάγκη για ένα έλεγχο της αλληλεπίδρασης που θα έχει με τα υποκείμενα της θεραπείας:

Υπήρξαν και συνεχίζουν να υπάρχουν φορές που θεωρώ πως οι συνθήκες δεν ευνοούν για την ολοκλήρωση της συνεδρίας, πέρα από τα τεχνικά, έχω παρατηρήσει πως πιο εύκολα μπορεί να διακόψουν τα άτομα την συνεδρία για να μιλήσουν στο τηλέφωνο, ή να απαντήσουν σε ένα συγκάτοικο ή παιδί που φωνάζει, ή να μου πουν ακόμη και «10 λεπτά μείνανε, συγγνώμη, θα βγω γιατί κατουριέμαι», (γέλιο)... ξέρεις αυτό πολύ δύσκολα θα συμβεί στο δια ζώσης, κάπως έχω μεγαλύτερο έλεγχο εγώ του συντονισμού.

Η Στέλλα, επίσης, μίλησε για την έννοια της ασφάλειας και του χώρου κατά τη θεραπευτική πράξη μέσω της εμπειρίας της τόσο από την επαγγελματική της δράση ως ψυχολόγος για εσωτερικά εκτοπισμένα άτομα στην Ουκρανία, όσο και από την εμπειρία της με τις ομάδες ψυχοδράματος που διενεργεί στα πλαίσια της εκπαίδευσής της στην Ελλάδα. Για την εμπειρία της από το πεδίο του μεταναστευτικού ανέφερε:

Πολλές φορές με πιάνω να σκέφτομαι πως στην δουλειά μου ότι τα άτομα που εξυπηρετώ βρίσκονται σε εμπόλεμη ζώνη και την ώρα που μιλάμε μπορεί να χρειαστεί να φύγουν για να πάνε σε κάποιο bunker ενώ εγώ συνεχίζω και βρίσκομαι στην ασφάλεια του σπιτιού μου· και απορώ πως καταφέρουν μερικές φορές και ανοίγονται και μιλάνε ενώ παίζει αυτό το dynamic.

Αυτή η περιγραφή, θέτει μια ενδιαφέρουσα προοπτική στη δυναμικότητα της συνθήκης «ασφάλειας» και πώς αυτή επηρεάζει ή/και προσλαμβάνεται από τα υποκείμενα της θεραπείας αμφίδρομα και πώς από διαφορετικές θέσεις και προσλαμβάνουσες επιτελούν τα υποκείμενα τη διαδικασία της θεραπείας. Σχετικά με την εμπειρία στο πλαίσιο της πρακτικής της άσκησης ανέφερε:

Σε μια ομάδα που ξεκίνησα να κάνω στην καραντίνα- ήταν μια ομάδα με γυναίκες που έχουν υποστεί κάποια μορφή βίας από σύντροφο ή οικογένεια- δυσκολεύτηκα πολύ τότε η αλήθεια είναι γιατί η ομάδα έχει συγκεκριμένη μέρα και ώρα, οι γυναίκες ήταν αναγκασμένες να μείνουν σπίτι και να συνδεθούν από εκεί, ίσως δεν ήταν για όλες η κατάλληλη στιγμή πολλές φορές, να ένιωθαν άβολα, και να ήταν κάπως και απέναντί μου ή και με την υπόλοιπη ομάδα.

Η Pillow (2003) έχει μελετήσει το πώς η αντίληψη της ασφάλειας μπορεί να διαφέρει μεταξύ των υποκειμένων, οδηγώντας σε συγκρούσεις και αμφισβητήσεις, προσθέτοντας στην κριτική ότι οι ασφαλείς χώροι μπορούν να γίνουν πεδία διαμάχης και αμφισβήτησης, ειδικά όταν οι θεραπεύτριες και οι θεραπευόμενες έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για το τι σημαίνει ασφάλεια. Η Etherington (2004), επίσης, έχει συζητήσει τη σημασία της αναστοχαστικότητας και της αυτογνωσίας στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος ασφάλειας και εμπιστοσύνης.

Παρά τα «θετικά» και «αναγκαία» χαρακτηριστικά του ασφαλούς χώρου εν γένει, υπάρχουν κριτικές που επισημαίνουν τις προκλήσεις και τις αντιφάσεις που ανακύπτουν. Η Patti Lather (2001) για παράδειγμα έχει υποστηρίξει ότι οι ασφαλείς χώροι μπορούν να αναπαράγουν κανονιστικές δομές εξουσίας και να περιορίσουν την ελευθερία έκφρασης και την κριτική σκέψη, καθώς δημιουργούν ένα περιβάλλον όπου η διαφωνία και η αντιπαράθεση μπορεί να αποθαρρύνονται. Η Christina Hanhardt (2014), επίσης, αμφισβητεί την έννοια του ασφαλούς χώρου ως εγγενώς προοδευτικού, δείχνοντας πώς η ασφάλεια μπορεί να επικαλεστεί για να υποστηρίξει συντηρητικούς πολιτικούς σκοπούς, συμπεριλαμβανομένης της αυξημένης αστυνόμευσης και επιτήρησης (αναφερόμενη στο έργο της συγκεκριμένα σε γκέι μη λευκά άτομα).

Επίσης, η Sara Ahmed στο βιβλίο της «*On Being Included: Racism and Diversity in Institutional Life*» (2012) φέρει μια ενδιαφέρουσα προοπτική στο ζήτημα των ασφαλών χώρων αναφερόμενη σε πανεπιστήμια και άλλους θεσμούς που έχουν λειτουργήσει ιστορικά ως χώροι αντίστασης κατά των κυρίαρχων ρατσιστικών και σεξιστικών δομών. Η Ahmed επισημαίνει τις δυσκολίες και τις αντιφάσεις που συνοδεύουν τη δημιουργία και τη διατήρηση αυτών των χώρων, καθώς συχνά οι δομές εξουσίας επανεμφανίζονται ακόμη και μέσα στους υποτιθέμενους ασφαλείς χώρους. Σε μια συνέχεια των παραπάνω – αν και προγενέστερο- βλέπουμε να έρχεται και το έργο της Arlie Russell Hochschild (1994), η οποία αναλύει τις προκλήσεις της συν-αισθηματικής εργασίας και την πίεση που ασκείται στις θεραπεύτριες για να διατηρήσουν ένα περιβάλλον ασφάλειας και εμπιστοσύνης, υπογραμμίζοντας τις συν-αισθηματικές διεργασίες που απαιτούνται για τη διατήρηση του, επισημαίνοντας, επίσης, ότι αυτή η διαδικασία μπορεί να είναι εξαντλητική για τις θεραπεύτριες.

Συνολικά, η δημιουργία και η διατήρηση ενός ασφαλούς χώρου στην ψυχοθεραπεία απαιτεί συνεχή προσπάθεια, ευαισθησία και αναστοχαστικότητα από τις θεραπεύτριες, ενώ ως έννοια συνεχίζει να εξελίσσεται και να προσαρμόζεται στις ανάγκες των υποκειμένων της θεραπείας, όπως και στην ψηφιοποίηση της.

Κοιτώντας πίσω μπορούμε να δούμε ότι ο ασφαλής χώρος έχει τις ρίζες του στα κοινωνικά κινήματα, όπως το φεμινιστικό και το κίνημα των δικαιωμάτων των ΛΟΑΤΚΙ+. Οι χώροι αυτοί λειτουργούσαν ως καταφύγια για τα μέλη των περιθωριοποιημένων ομάδων, επιτρέποντάς τους να συναντηθούν, να ανταλλάξουν εμπειρίες και να οργανώσουν την πολιτική τους δράση χωρίς τον φόβο της καταπίεσης και της βίας. Η δημιουργία τέτοιων χώρων ήταν καθοριστική για την ανάπτυξη αυτών των κοινοτήτων.

Το έργο της Ann Cvetkovich (2003) σχετικά με τους ασφαλείς χώρους είναι ιδιαίτερα διορατικό στο πλαίσιο των ΛΟΑΤΚΙ+ κοινοτήτων και της κουλτούρας. Η ανάλυσή της επεκτείνεται συνήθως πέρα από τις παραδοσιακές αντιλήψεις των ασφαλών χώρων ως απλώς φυσικών καταφυγίων. Αντίθετα, τους θεωρεί αναπόσπαστο μέρος των πρακτικών δημιουργίας κοινότητας και πολιτισμού, ιδίως όσον αφορά τον

τρόπο με τον οποίο συμβάλλουν στη διαχείριση του τραύματος και παρέχουν τόπους για αντίσταση απέναντι στις κοινωνικές και πολιτικές αντιξοότητες. Μια από τις αξιοσημείωτες συνεισφορές της είναι το επιχείρημά της ότι οι ασφαλείς χώροι δεν είναι μόνο φυσικοί/υλικοί· αλλά συν-αισθηματικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα όπου μπορεί να επέλθει θεραπεία και μετασχηματισμός (2003: 15) και διερευνά την έννοια των ασφαλών χώρων σε σχέση με το τραύμα και την καθημερινή ζωή των κοιρί απόμων. Πιο συγκεκριμένα, η Cvetkovich προτείνει ότι η δημιουργία αρχείων συν-αισθημάτων- συλλογές αντικειμένων και αφηγήσεων που μπορούν χρησιμεύσουν ως μια μορφή δημόσιου συν-αισθήματος που συμβάλλει στο να γίνουν οι χώροι ασφαλείς (2003: 239). Αυτή η προοπτική έχει σημαντική επιρροή στις μελέτες της κοιρί κουλτούρας και του ακτιβισμού, παρέχοντας ένα πλαίσιο κατανόησης των διασταυρώσεων συν-αισθηματικής, πολιτισμικής και υλικής ασφάλειας στις διαδικασίες δημιουργίας κοινοτήτων.

Ίσως με μια πιο φιλικά προσκείμενη διάθεση τοποθετείται η Μάρθα στη διαδικτυακή συνθήκη καθώς αναφέρει πως: «Κάτι που αισθάνθηκα εγώ ήταν ασφάλεια, ως θεραπευόμενη και θεραπεύτρια. Ξέρω πως είναι ίσως σπάνιο αυτό που λέω, αλλά καθένας με βάση τις εμπειρίες του βλέπει αλλιώς τα πράγματα». Παραπάνω έκανα μια αναφορά στο ζήτημα του «safe space» δηλαδή του ασφαλούς χώρου που αναμένεται να αποτελεί το θεραπευτικό δωμάτιο, εστιάζοντας στο αίσθημα της ασφάλειας που οφείλει να παρέχει στα υποκείμενα της θεραπείας. Εδώ η ενδιαφέρουσα προσθήκη στο επιχείρημα έρχεται από την Μάρθα για το ζήτημα της ασφάλειας από τη πλευρά της θεραπεύτριας. Η ίδια συνεχίζει:

Ως τρανς γυναίκα έχω δεχτεί πολλές φορές ρατσιστικά και επιθετικά σχόλια- συμπεριφορές. Ειδικά όταν είχα διοριστεί σε σχολείο, δε μπορώ να το ξεχάσω... τα βλέμματα κάποιων γονιών, ήμουν και πιο μικρή τότε και γενικώς κρυβόμουν ακόμη..., αλλά και πάλι μικρή κοινωνία σχετικά και περνούσα γενικά από έφηβη κι ως γυναίκα. Οι γονείς δεν θέλανε τέτοια πρότυπα για τα παιδιά τους, δεν με παίρνανε στα σοβαρά...όχι όλοι, μην είμαι άδικη, αλλά οι περισσότεροι.

Για τη γενικότερη εμπειρία της ως ψυχολόγος τρανς γυναίκα συζητήσαμε αρκετά και θέλω να σταθώ σε ένα συγκεκριμένο σημείο της ιστορίας της και της σκέψης της καθώς αναδεικνύει τη σημαντικότητα της υλικής και μη υλικής αίσθησης της ασφάλειας και την επίδραση στην επιτέλεση της θεραπευτικής πράξης:

Και εγώ ένιωθα εκτεθειμένη γενικώς και κάπως ότι δεν χωράω μέσα σε αυτό το επάγγελμα, εκτός και αν αποφασίσω να δουλέψω με την ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα, αλλά ξέρεις τι, δεν ήθελα να ναι όλα τόσο συγκεκριμένα, τόσο διαχωρισμένα, τότε τι ψυχολογία κάνουμε, μένουμε σε στρατόπεδα νιώθω... μη στα πολυλογώ, με το διαδικτυακό εγώ απελευθερώθηκα. Νιώθω ότι... δεν χρειάζεται να κάνω σημαία τη ταυτότητά μου πώς να στο πω.

Για την Μάρθα η διαδικτυακή συνθήκη έδωσε τη δυνατότητα να νιώσει την «ασφάλεια» που χρειάζεται για να ασκήσει το επάγγελμά της και να ανοιχτεί στον κόσμο εκεί έξω λίγο πιο ελεύθερα, χωρίς να αισθάνεται ότι κάποιο χαρακτηριστικό της ταυτότητάς της αποτελεί εμπόδιο ή ότι πρέπει να επιτελέσει το ρόλο της ως ψυχολόγος με ένα συγκεκριμένο τρόπο ώστε να «χωρέσει» στο σύστημα. Αυτό που αξίζει να κρατήσουμε σε αυτό το σημείο είναι το πώς η εμπειρία της ίδιας διανοίγει ένα πεδίο δυνατοτήτων μέσω της ψηφιοποίησης, ένα πεδίο δράσεων που διαφοροποιείται ενδεχομένως από τα καθιερωμένα κανονιστικά πλαίσια και τους περιορισμούς που αυτά επιβάλλουν στα υποκείμενα, ιδίως στα υποκείμενα που δεν συμβαδίζουν με κυρίαρχα αφηγήματα. Την δυνατότητα αυτή την αναφέρω σε επίπεδο έμφυλης διαφοράς και όχι μιας σταθερής σεξουαλικής ταυτότητας.

Η Ahmed γράφει ότι η κουιρότητα συμβαίνει εκεί που τα πράγματα αποτυγχάνουν να έχουν συνέπεια και συνοχή, με την έννοια της λοξότητας της μη γραμμικής κατεύθυνσης (2006 : 170). Πιο συγκεκριμένα, ο προσανατολισμός που περιγράφεται από την Ahmed είναι ένας χωρικός όρος που σηματοδοτεί το πως κάποιο υποκείμενο τοποθετείται σε σχέση με άλλα άτομα/αντικείμενα, με την έννοια της κατεύθυνσης δηλαδή που κάποιο έχει και κάποιο παίρνει σε σχέση με τα άλλα. Την έννοια του προσανατολισμού στο ψηφιακό/ διαδικτυακό χώρο την αξιοποιώ με σκοπό

να διερευνήσω τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα (από)προσανατολίζονται καταλαμβάνοντας θέσεις εντός αυτού του πλαισίου. Προσπαθώ να εντοπίσω ρωγμές/ διαφορετικές κατευθύνσεις της διαδικασίας εμφυλοποίησης και υποκειμενοποίησης, διαβλέποντας σε νέους τρόπους να υπάρχουμε, να αλληλεπιδρούμε, να εκφραζόμαστε.

Η Ανθή περιγράφει αυτή την νέα συνθήκη της διαδικτυακά διαμεσολαβούμενης ψυχοθεραπευτικής συνάντησης με όρους αποπροσανατολισμού, καθώς εντοπίζει διαφοροποιήσεις ως προς τον τρόπο που τα υποκείμενα επιτελούν τη θεραπεία:

Είναι ένας χώρος που δημιουργούνται νέοι κανόνες, για παράδειγμα βλέπω ανθρώπους να συνδέονται από όπου μπορείς να φανταστείς, από το αυτοκίνητο, από καφετέριες, από τη δουλειά τους, άλλες φορές να 'ναι ξαπλωμένοι, να με ρωτάνε αν μπορούν να καπνίσουν, άλλοι να καπνίζουν έτσι και αλλιώς, να περπατάνε πάνω κάτω στο δωμάτιο όσο μιλάνε γιατί συγκεντρώνονται έτσι και να κινείται και η κάμερα μαζί.

Η Κύνθια επίσης βλέπει διαφοροποιήσεις και καινούριες δυνατότητες στη διαδικτυακή θεραπεία:

Αλλάζουν τα πράγματα....θυμάμαι πριν από την πανδημία και εμείς ως επαγγελματίες είχαμε τα στεγανά μας, θέλαμε τον χώρο μας, το γραφείο μας, την καρέκλα μας... κάτι σήμαιναν αυτά. Τώρα έχω συνηθίσει... αν και στην αρχή ξεβολεύτηκα. Εγώ ακόμη και ως θεραπευόμενη είχα μια συνθήκη στο μυαλό μου, θα πάω στο γραφείο του θεραπευτή μου, θα κάτσω σε μια συγκεκριμένη καρέκλα, είχε και μια χαρακτηριστική μυρωδιά, ξέρεις υπήρχε μια συγκεκριμένη ατμόσφαιρα.

Για την Νίκη η διαδικτυακή συνάντηση «σπάει» τους παραδοσιακούς κανόνες της ψυχοθεραπείας, τη συνέπεια και τη συνοχή τους, αφού τα υποκείμενα καταλαμβάνουν διαφορετικές θέσεις, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει σε πιο «λοξές» επιτελέσεις. Η Κύνθια περιγράφει επίσης αυτή την αλλαγή στην καθημερινή της πρακτική. Χρησιμοποιεί το ρήμα «ξεβολεύτηκα» για να εκφράσει τόσο την απώλεια της συγκεκριμένης επιτελεστικής «θέσης» που κατείχε ως θεραπεύτρια και θεραπευόμενη, όσο και την «δυσφορία» της ως προς τη νέα συνθήκη. Αυτή η δυσφορία την οδήγησε σε νέους προσανατολισμούς, έως ότου καταφέρει να καταλάβει μια καινούρια θέση. Η

αλλαγή της πρακτικής της Κύνθιας λοιπόν, δεν είναι μόνο μια προσαρμογή σε νέες συνθήκες, αλλά και μια επαναδιαπραγμάτευση της επιτελεστικής της ταυτότητας, όπως αυτή συγκροτείται και επαναπροσδιορίζεται μέσα από τις νέες πρακτικές και τα νέα περιβάλλοντα.

Για να προσεγγίσω καλύτερα το «ξεβόλεμα» στο οποίο αναφέρεται η Κύνθια θα ξεκινήσω την ανάλυση από το πιο προφανές και ενδεχομένως επιφανειακό σημείο που είναι η αλλαγή του χώρου συνάντησης. Αν κάτι είδαμε και από τα παραπάνω αποσπάσματα είναι πως το θεραπευτικό δωμάτιο, ο χώρος δηλαδή που διαμείβεται η συνεδρία, επιδρά πάνω στα υποκείμενα/αντικείμενα και στον τρόπο που καταλαμβάνουν το χώρο. Ένα γραφείο μέσα σε ένα νοσοκομείο, ένας χώρος σε ένα κοντέινερ σε ένα καμπ, ένα δωμάτιο σε ένα ιδιωτικό γραφείο κ.λπ. συμβάλλουν στην ατμόσφαιρα που δημιουργείται και στην αίσθηση που έχουν τα υποκείμενα όταν καλούνται να λογοδοτήσουν- όπως ανέφερα και παραπάνω. Εάν λοιπόν στη διαδικτυακή συνθήκη λάβουμε υπόψιν τα λόγια της Νίκης βλέπουμε πως τα υποκείμενα «συνδέονται», αλληλοεπιδρούν, μέσα από χώρους καινούριους, μή συνδεδεμένους ως τώρα με τη θεραπευτική διαδικασία, χώρους που μπορεί να είναι παράδοξα μέρη για την θεραπευτική πράξη, όπως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ένα αυτοκίνητο αλλά ακόμη και τα σπίτια στα οποία διαμένουν τα υποκείμενα, τα οποία φέρουν έντονα συν-αισθηματικά φορτία, ίσως έχουν συσχετιστεί με άλλες διαδικασίες και αυτό να αποπροσανατολίζει τα υποκείμενα προς άλλες κατευθύνσεις. Η Στέλλα αναφέρει σχετικά πως:

Ζητούσα από τα άτομα, επειδή είναι κατά βάση ο χώρος του σπιτιού τους να βρίσκονται σε έναν χώρο κλειστό, το δωμάτιο να το έχουν απομονώσει από οικογένεια ή οτιδήποτε μπορεί να τους αποσπάσει τη προσοχή ...πολλές φορές επειδή τα άτομα ήταν στον ίδιο χώρο (ευρύτερα), με την οικογένειά τους, με συγκατοίκους, με παιδιά, δεν ήταν μόνα τους τελοσπάντων την ώρα της θεραπείας, υπήρχε πολλές φορές κάποια απρόσμενη διακοπή - ένα παιδί που δεν μπορούσε να κατανοήσει ότι δεν μπορεί εκείνη την ώρα να μπει στο χώρο, είτε και χωρίς αυτό, το εκάστοτε άτομο να ένιωθε ένα κράτημα γιατί δεν υπήρχε αυτό το κομμάτι του μπορώ να μιλήσω ελεύθερα, είμαι μόνη/ος , μπορεί

κάποιος να με ακούσει, οπότε πολλές φορές χρησιμοποιούσαν και άλλες λέξεις στον τρόπο που περιέγραφαν τα πρόσωπα της ζωής τους ή συναισθήματα και καταστάσεις. Κάποιες άλλες φορές μπορεί να απέφευγαν να μιλήσουν για κάτι γιατί ήταν δύσκολο να εκφραστούν αν αισθάνονται ότι κάποιος τους επιτηρεί...βέβαια αυτό άλλαζε πολλές φορές και μπορεί να μιλούσαν και για κάτι που υπό άλλες συνθήκες ίσως δεν ανέφεραν την ώρα της συνεδρίας υπό άλλες συνθήκες γιατί η ένταση του γεγονότος είχε εξασθενήσει μέχρι να φτάσουν στο φυσικό χώρο.

Η Χαρά επίσης, που ως ότου ξεκινήσει η περίοδος του κορονοϊού έκανε αμιγώς δια ζώσης συνεδρίες στο γραφείο που διατηρεί, ανέφερε σχετικά με το διαδικτυακό:

Παρατήρησα και παρατηρώ ακόμη διαφορές στην διαδικτυακή συνάντηση από πλευράς των θεραπευόμενων μου, τις περισσότερες φορές αν υπάρχει και κάποιο παιδί στο σπίτι ή άλλος άνθρωπος, μπορεί να συντηρείται μια έγνοια από πλευράς των ατόμων ξέρεις αυτό το δεν είμαι μόνη και ίσως έχουμε και διακοπές αν ακουστεί κάποιος θόρυβος ή κάποια φωνή απέξω. Οπότε προσαρμόζουν και τα λόγια τους, πολλές φορές μιλάνε πιο προσεκτικά, χωρίς να λέω ότι αυτό είναι απαραίτητα αρνητικό.

Η Αρετή έχει παρατηρήσει επίσης πως:

Τα άτομα με τα οποία συνεργάζομαι εγώ νομίζω αισθάνονται μεγαλύτερη άνεση στο χώρο τους απ' ότι στο κέντρο που δουλεύω, μάλλον γιατί δεν έχουν ταλαιπωρηθεί και για να φτάσουν ως εδώ αλλά και γιατί ίσως αισθάνονται αυτή την ασφάλεια στο σπίτι τους, οπότε εκφράζονται ελεύθερα το έχουμε συζητήσει και ατομικά και σε ομάδες, είναι ένα feedback που έχω λάβει αυτό.

Σίγουρα σε κάθε αλλαγή παρατηρούνται και αρνητικά και θετικά στοιχεία και αυτό εντοπίζουμε και στα λόγια των συνομιλητριών μου σχετικά με τη διαδικασία του διαδικτυακού, το οποίο στηρίζεται σε προσωπικές προκαταλήψεις σε σχέση με την ίδια τη διαδικασία, όπως και στην εμπειρία που έχουν ως τώρα ανάλογα με τα άτομα με τα οποία συνεργάζονται, αλλά και στο πως τα ίδια έχουν αναφέρει πως το βιώνουν. Όπως συζητήσε και η Αρετή:

Επειδή ήθελα πολύ να δουλέψει αυτό το διαδικτυακό γιατί θέλω να μπορώ να ταξιδεύω χωρίς να επηρεάζεται η δουλειά μου νομίζω βοήθησε η στάση μου, ότι προσπάθησα πολύ να το κάνω να δουλέψει και δεν έμεινα τόσο στα εμπόδια που δημιουργήθηκαν στη διαδικασία που ήταν τόσο καινούρια.

Αυτή η αλλαγή, η διαφορετική έκφραση και η επιτέλεση του συν-αισθήματος είναι για μένα η βασική εστίαση σε αυτό το σημείο καθώς αναδύονται νέες δυνατότητες που «σπάνε» την κανονιστική λειτουργία της θεραπευτικής αλληλεπίδρασης μέσω του χώρου. Αν τα άτομα «μιλούν» για τα πράγματα με διαφορετικά λόγια, αυτή η διαδικασία και μόνο, μπορεί να οδηγήσει σε νέους τρόπους υποκειμενοποίησης εντός της θεραπευτικής συνάντησης και κάθε «σπάσιμο» της επιτέλεσης μπορεί να αποσυνδέσει από τις μεγάλες αφηγήσεις και τους κανονιστικούς τρόπους έκφρασης και ύπαρξης. Αλλάζει τη συν-αισθηματική διαρρύθμιση των υποκειμένων αμφίδρομα.

Αυτή η αποσταθεροποίηση δημιουργεί νέες δυνατότητες και το επιχείρημά μου εδώ είναι πως αντί να λαμβάνουμε τη ρευστότητα που παρατηρείται ως τροχοπέδη, ως κάτι το αρνητικό ή ως κάτι που «ελλειπεί», αν το προσεγγίσουμε ως ένα πεδίο νέων δυνατοτήτων, θα μπορέσει ενδεχομένως να οδηγήσει και σε νέες συν-αισθηματικές επιτελέσεις υποκειμενοποίησης, πιο απελευθερωτικές εν δυνάμει που απομακρύνουν από τη δυϊστική αντίληψη και τη δογματικότητα.

3. Λόγος-σώμα και η δογματική εικόνα της ψυχολογίας

Κρίνω σκόπιμο να ξεκινήσουμε αυτό το κεφάλαιο αναγνωρίζοντας μια κοινή παραδοχή που προκύπτει από το σύνολο των συζητήσεων που έκανα με τις οχτώ συμμετέχουσες της παρούσας έρευνας, σχετικά με την τεχνολογική διαμεσολάβηση στη θεραπευτική διαδικασία. Σκοπός μου είναι να συζητήσω τις θέσεις των συνομιλητριών μου ακολουθώντας δυο βασικούς άξονες ανάλυσης που αφορούν α) στην απουσία του σώματος και τη σωματικότητα και β) στην έμφαση στον λόγο, ώστε να εστιάσω στις δυνατότητες που διανοίγονται σε αυτή τη νέα συνθήκη και κατά πόσο, ιδωμένες μέσα από φεμινιστικές και κουίρ κριτικές θεωρήσεις μπορεί να οδηγήσει σε νέους απελευθερωτικούς σχηματισμούς της ψυχολογικής σκέψης και πράξης διανοίγοντας νέους τρόπους επιτέλεσης, υποκειμενοποίησης, σωματικότητας και αφηγηματικότητας ή να συνεχίζει να αναπαράγει νέους τρόπους κανονιστικών επιτελέσεων που διαμεσολαβούνται πλέον μέσω οθονών και διαδικτυακών αλληλεπιδράσεων.

Παραθέτω τα λόγια της Στέλλας, ενδεικτικά, η οποία σε αυτό το σημείο αναφέρεται στην εμπειρία της σχετικά με την ομαδική ψυχοθεραπεία μέσω διαδικτύου που ξεκίνησε να εφαρμόζει σε μια ομάδα γυναικών, στο πλαίσιο της πρακτικής της στο ψυχόδραμα την περίοδο της πρώτης καραντίνας:

Αρχικά είχα έναν πάρα πολύ μεγάλο ενδοιασμό και κράτημα σε σχέση με τις διαδικτυακές συναντήσεις γιατί θεωρούσα ότι το κομμάτι της σωματικής επαφής δεν μπορούσε να αντικατασταθεί και θα ήταν πολύ πιο δύσκολο να δημιουργήσουμε συνοχή και εμπιστοσύνη μέσα στην ομάδα προκειμένου και τα άτομα να νιώθουν άνετα να μοιραστούν.

Χρησιμοποιώντας ως έναυσμα τα λόγια της Στέλλας εστιάζω στην ψηφιοποίηση της θεραπείας όπου αναδεικνύεται ως ένα μέσο που συνοδεύεται από μια «έλλειψη». Αυτή η έλλειψη σχετίζεται με την απουσία της δια ζώσης επαφής, την «απουσία» του σώματος ως υλικότητα στην αλληλεπίδραση των υποκειμένων της θεραπείας, και την συμμετοχή ή και την επιτελεστική του δράση στην διαδικασία (Smith, κ.α., 2020; Brown

& Wilson, 2019). Λόγος γι' αυτή την σωματική έλλειψη γίνεται και από την Αρετή: «Απέφευγα ενεργά τόσα χρόνια το διαδικτυακό, όμως αναγκάστηκα εν μέσω καραντίνας [...] γιατί αυτή η έλλειψη του σώματος, της δια ζώσης επικοινωνίας, για μένα δημιούργησε μια απόσταση που δεν ήξερα μέχρι πρόσφατα αν μπορεί να γεφυρωθεί με άλλον τρόπο».

Για τις συνομιλήτριές μου, η διαδικτυακή τους εμπειρία στη θεραπευτική πράξη «επιβλήθηκε» κάπως βίαια την περίοδο της πανδημίας, με την έννοια ότι αναγκάστηκαν να εφαρμόσουν τη διαδικτυακή θεραπεία ως το μοναδικό μέσο για να συνεχίσουν την δουλειά τους. Για κάποιες από αυτές, «όπως και για πολύ κόσμο εκεί έξω, αυτό ήταν κάτι πρωτόγνωρο» -όπως σχολίασε η Αρετή-, το οποίο επέφερε διάφορους δισταγμούς και γενικότερα αντιμετωπίστηκε με έναν σκεπτικισμό. Η πόλωση στην αποδοχή της τεχνολογίας και την είσοδό της στην καθημερινή μας πρακτική είναι ένα φαινόμενο το οποίο εκφράζεται κατά βάση μέσα από τεχνοφοβικές και τεχνοφιλικές θέσεις (Martínez-Córcoles, 2017), κάτι το οποίο θα μπορούσα να πω πως διέκρινα και στις συνομιλίες μου με τις συμμετέχουσες. Για παράδειγμα, η Λίλη που έχει ενσωματώσει τη χρήση VR εργαλείων στην εικαστική θεραπεία που εφαρμόζει από το 2017, εστίασε στη συζήτησή μας στις δυνατότητες που προέκυψαν μέσα από αυτή την συνθήκη της τεχνολογικής διαμεσολάβησης και είχε γενικότερα μια πιο φιλικά προσκείμενη στάση, χωρίς να υποβαθμίζει την διαδικτυακή σε σχέση με την δια ζώσης ψυχοθεραπευτική πράξη: «Για μένα ήρθε κάπως πιο φυσικά αυτή η αλλαγή στην περίοδο της καραντίνας, καθώς λόγω της δουλειάς μου ήμουν ήδη εξοικειωμένη με τον παράγοντα τεχνολογία, και είχα ήδη κάποια εργαλεία θεωρητικά και εμπειρικά να χρησιμοποιήσω». Η Κύνθια από την άλλη, αναφέρει τα εξής:

Εντάχθηκε (το διαδικτυακό) στη ψυχοθεραπευτική διαδικασία η οποία προσωπικά θεωρούσα ότι δε μπορεί να εκπονηθεί με διαφορετικό τρόπο πέραν του δια ζώσης και με το να βρισκόμαστε στον ίδιο χώρο. Πολλές φορές ρωτούσα και τα άτομα πως αισθάνονται με αυτή την μη φυσική παρουσία και έβλεπα ότι οι αντιδράσεις τους με το πέρασμα του χρόνου αλλάζουν και όταν ήρθε η στιγμή να ξαναβρεθούμε από κοντά

υπήρχε και μια μικρή αντίσταση μπορώ να πω σε αυτό, γιατί βρήκαμε τον τρόπο και τη σύνδεση να επικοινωνούμε.

Στο πρώτο κεφάλαιο είχα επίσης αναφέρει τα λόγια της Μάρθας η οποία σχολίασε πως: «ό,τι είναι καινούριο υπάρχει η τάση να ξενίζει και να εφαρμόζεται με μια καχυποψία», ενώ πιο κάτω όπως θα δούμε συζητά γενικότερα για το ότι η τεχνολογία έχει λειτουργήσει κατά βάση απελευθερωτικά στην επαγγελματική της πορεία. Η Αρετή από την άλλη είπε: «Δεν ήταν κάτι που το επέλεξα και στις θεραπείες δεν το προτιμώ, γιατί θεωρώ ότι η σωματική παρουσία των ανθρώπων είναι πολύ σημαντική γι' αυτό που προκύπτει και πολλά δε μπορείς να τα «διαβάσεις» από το ονλάιν». Η Χαρά επίσης, περιγράφει την διαδικτυακή της εμπειρία, συγκριτικά με την δια ζώσης, αναδεικνύοντας αυτή την «έλλειψη» της υλικής σωματικότητας:

Τις εκφράσεις του προσώπου μπορώ να τις πιάσω και να τις καταλάβω, εεε, και μέσα από την διαδικτυακή συνάντηση και κάπως να τις φέρω στην κουβέντα αν χρειάζεται [...] Μπορώ να διακρίνω όταν τα μάτια βουρκώνουν, όταν κάποιος δαγκώνει τα χείλη του ή τέτοια πράγματα [...] χάνω σίγουρα τις κινήσεις όλου του υπόλοιπου σώματος, ένα πόδι που παίζει, ένα χέρι που χτυπάνε τα δάχτυλα νευρικά πάνω στο γραφείο, κάπως αυτά τα χάνω.

Πίσω στα λόγια της Αρετής και της Χαράς, βλέπουμε πως δίνουν έμφαση στην έλλειψη της υλικής σωματικής παρουσίας στο διαδικτυακό, με τον τρόπο που είχαν ως τότε συνηθίσει να μετέχει το σώμα στη θεραπευτική διαδικασία, όπου σώμα γίνεται αντιληπτό ως φορέας συγκεκριμένων κινήσεων, όπως για παράδειγμα περιγράφουν τα «μάτια που βουρκώνουν» ή το «ένα πόδι που παίζει» και γενικότερα κινήσεις που κατευθύνουν προς μια συν-αισθηματική κατάσταση και δημιουργεί κάποιες συγκεκριμένες συνδέσεις στην αντίληψη των ψυχολόγων.

Ο Ντελέζ (2019) έχει ασκήσει κριτική στην «δογματική εικόνα της σκέψης» που ενισχύει και νομιμοποιεί μια σειρά από διπολικούς διαχωρισμούς, ιεραρχήσεις, παγιωμένες ταυτότητες και κατηγορίες πάνω στις οποίες εδράζονται και μέσω των οποίων νομιμοποιούνται οι δομές εξουσίας. Η δογματική εικόνα της σκέψης αφορά

στην ταυτότητα, την αναπαράσταση, την ομοιότητα, καθώς και μια σειρά από έννοιες (π.χ υποκείμενο, αντικείμενο, είδος) που αδυνατεί να σκεφτεί τη μεταμόρφωση, τον μετασχηματισμό, την αλλαγή (Deleuze & Guattari, 1987). Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η ψυχολογία ως επιστήμη και πρακτική αποτελεί ένα παράδειγμα μιας δογματικής εικόνας της σκέψης/δράσης η οποία αδυνατεί παραδοσιακά και με λίγες εξαιρέσεις, να προσεγγίζει το αντικείμενο της έρευνας της ως συναρμογή και ως γίνεσθαι, εγκλωβίζοντάς το μέσα σε στενές κατηγοριοποιήσεις και στατιστικές τάσεις (Μεντίνης, 2023: 104).

Η επιστήμη της ψυχολογίας έχει δεχθεί ως κριτική πως φοβάται την κίνηση την αλλαγή το άγνωστο και το απρόβλεπτο και επιδιώκει συστηματικά, τόσο σε επίπεδο μεθοδολογίας όσο και θεωρίας, τον έλεγχο της σταθερότητα και την πρόβλεψη εγκλείοντας ασφυκτικά την παραγωγή νέας γνώσης εντός των στενών ιδεολογικών της συντεταγμένων (Nichterlein & Moss, 2017 :29).

Αυτό το επιχείρημα μπορούμε να το εντοπίσουμε και στο τρόπο με τον οποίο προσδιορίζουν τον δισταγμό τους σχετικά με τη διαδικτυακή συνθήκη οι συνομιλήτριές μου. Πιο συγκεκριμένα, η Αρετή μίλησε γι' αυτή την παγιωμένη δομή της πρόσωπο με πρόσωπο συνάντησης, για τρόπους λεκτικής και μη λεκτικής επικοινωνίας που έχουν καθιερωθεί ως (κανονιστικές) πρακτικές και υφίστανται μεταβολές όταν η συνάντηση μεταφέρεται σε μια διαδικτυακή πλατφόρμα, λόγω αυτής της «έλλειψης» της σωματικότητας:

Χάσαμε όλες τις σταθερές μας εκείνη τη περίοδο, αλλά και γενικά όπως εξελίσσεται η τεχνολογία... δεν ξέρω. Εγώ εκπαιδεύτηκα και έμαθα να «διαβάζω το δωμάτιο» που λένε με βασικό παράγοντα το σώμα, τη μη λεκτική επικοινωνία, τη συμπεριφορά μέσα στο χώρο. Τώρα αυτό έχει αλλάξει και εμείς όλοι νομίζω οι επαγγελματίες ψάχνουμε να βρούμε νέους τρόπους να προσαρμοστούμε.

Ορμώμενη από τα προλεγόμενα τόσο της Αρετής, όσο και από το σύνολο των παραθεμάτων που ανέφερα σε αυτό το κεφάλαιο νομίζω γίνεται εμφανές πως οι ψυχολόγοι εκπαιδευόμαστε στο να έχουμε κάποιες «σταθερές» και κάποιους τρόπους

με τους οποίους μπορούμε να αναγνωρίζουμε καταστάσεις· κάποιες ενδείξεις, ή μια ψυχολογική γλώσσα (λεκτική/ μη λεκτική) που δημιουργεί αιτιακές συνδέσεις. Η τεχνολογικά διαμεσολαβούμενη ψυχοθεραπεία επέτρεψε αρχικά στις συνομιλήτριές μου τον εντοπισμό και την αντίληψη αυτών των πάγιων τρόπων με τον οποίο λειτουργούν ως επαγγελματίες, μια αντίληψη που χωρίς να υποστηρίζω πως δεν υπήρχε πριν -τώρα έγινε ενδεχομένως πιο συνειδητή ή/και αισθητή- και οδήγησε στην διερεύνηση νέων τρόπων επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης πέραν των κανονιστικών λειτουργιών που επιτελούνται κατά τη διάρκεια της θεραπευτικής συνάντησης, ή δημιούργησε θραύσματα μη κανονιστικών/ παγιωμένων πρακτικών. Αυτό έγινε εφικτό στα υποκείμενα που συμμετείχαν στην έρευνα μέσω της εμπειρίας τους με τη ψηφιακά διαμεσολαβούμενη ψυχοθεραπευτική πρακτική που λειτούργησε απορρυθμιστικά. Όπως για παράδειγμα, στην περίπτωση της Αρετής, όπου άρχισε να αναζητά νέους τρόπους ανασήμανσης και αλληλεπίδρασης με τα υποκείμενα της θεραπείας.

Η Λίλη ως εικαστική ψυχοθεραπεύτρια που είναι εξοικειωμένη με μια προσέγγιση που χρησιμοποιεί πολύ την τέχνη ως μέσο έκφρασης και συνομιλίας, προσθέτει μια ενδιαφέρουσα κριτική στις θεραπευτικές προσεγγίσεις:

Η τεχνολογία επέφερε μια αναστάτωση κυρίως στις παραδοσιακές πρακτικές, όπως είναι η συστημική ή η ψυχοδυναμική όπου χρησιμοποιούν πολύ το σώμα και το λόγο με συγκεκριμένους τρόπους, όμως νομίζω πως τελικά τα καταφέραμε όλοι μας να ελιχθούμε μέσα σε αυτό και να βρούμε και ιδιαίτερους τρόπους να γίνουμε και καλύτεροι. Είναι ένα δυναμικό πεδίο που μπορεί να ανατρέψει πάγιες δομές αφού ώθησε επαγγελματίες να επανεξετάσουν και να επαναπροσδιορίσουν τις μεθόδους τους.

Η τεχνολογική διαμεσολάβηση επέτρεψε, σε κάποιες συνθήκες, την ανάδυση νέων μορφών επιτέλεσης και αλληλεπίδρασης στην θεραπευτική συνάντηση των συνομιλητριών μου. Έτσι μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η τεχνολογικά διαμεσολαβούμενη ψυχοθεραπεία, δεν αποτελεί απλά μια εναλλακτική μορφή θεραπείας, αλλά δύναται να ιδωθεί και ως ένας χώρος όπου οι κανονιστικές πρακτικές μπορούν να «σπάσουν» και να αναδιαμορφωθούν. Οι επαγγελματίες προ(σ)καλούνται

να επανεξετάσουν τις μεθόδους τους, υιοθετώντας νέες προσεγγίσεις και δημιουργώντας νέους χώρους όπου οι παραδοσιακές δομές και οι νέες τεχνολογικές δυνατότητες συνυπάρχουν και συνδιαμορφώνουν τη θεραπευτική πράξη. Η έννοια της επιτελεστικότητας, ακολουθώντας το σκεπτικό της Μπάτλερ τρόπον τινά, αναφέρεται εδώ στον τρόπο με τον οποίο οι πράξεις και οι λόγοι επαναλαμβάνονται και αναπαράγουν κανονιστικές δομές και ταυτότητες. Στο πλαίσιο της τεχνολογικά διαμεσολαβούμενης ψυχοθεραπείας, αυτή η επαναληψιμότητα μπορεί να διαταραχθεί, επιτρέποντας την ανάδυση νέων μορφών επιτέλεσης και υποκειμενοποίησης, μέσω διαφόρων διαφοροποιήσεων.

Η Κύνθια αναγνωρίζοντας αυτήν τη δυνητικότητα που προσέφερε τελικά η διαδικτυακή συνθήκη συζητά την ως τώρα εμπειρία της σε σχέση με την «απουσία» του σώματος: «Τη μεγαλύτερη διαφορά την έχω παρατηρήσει στο πως είμαι εγώ η ίδια στα διαδικτυακά, είμαι πιο alert, δεν μπορώ να πιάσω τόσο εύκολα την ατμόσφαιρα, δεν βλέπω καλά τη μη λεκτική επικοινωνία, οπότε προσπαθώ με άλλους τρόπους».

Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση για μένα ήταν η συνεχής αναφορά στην σωματική εστίαση ως «μη λεκτική επικοινωνία,»²² όπως είδαμε και στα παραπάνω αποσπάσματα· ένας όρος που χρησιμοποιείται συχνά στο πεδίο της ψυχολογίας (Knapp, Hall & Horgan, 2013· Argyle, 1988· Mehrabian, 1972), καθώς εκφράζει τον συγκεκριμένο τρόπο μέσα από τον οποίο έχουν εκπαιδευτεί οι ψυχολόγοι να κατανοούν και να διαχειρίζονται την αλληλεπίδραση με τα υποκείμενα της έρευνας. Επίσης γίνεται ένας σαφής διαχωρισμός για άλλη μια φορά ανάμεσα σε λόγο/σώμα, ενισχύοντας τη δυιστικότητα της αντίληψης και τη «δογματική εικόνα της σκέψης» της ψυχολογίας.

Η Rosi Braidotti και η Elizabeth Grosz αποτελούν πρωτοπόρους στο πεδίο της φεμινιστικής-ντελεζιανής κριτικής που ανέδειξαν την μετάβαση από τον δυισμό

²²Τα μηνύματα μεταδίδονται συνήθως στον παρόντα τόπο και χρόνο γιατί απαιτούν τη φυσική παρουσία αυτού που επικοινωνεί. Οι μορφές επικοινωνίας που δεν βασίζονται στη χρήση λέξεων, συμπεριλαμβανομένων των εκφράσεων του προσώπου, των χειρονομιών, της γλώσσας του σώματος, της οπτικής επαφής, της στάσης του σώματος, της αφής και άλλων μη λεκτικών σημάτων που μεταφέρουν πληροφορίες μεταξύ των ανθρώπων.

σώμα/πνεύμα στο ενσώματο υποκείμενο (Braidotti, 2006) και το αεικίνητο μεταξύ υλικού και άυλου (Grosz, 1994/2017). Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να εξετάσω αν η διαδικτυακή συνθήκη διανοίγει μια δυνατότητα να «αποδεσμευτούμε» οι ψυχολόγοι από αυτόν τον συμπαγή τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την υποκειμενικότητα, την αλληλεπίδραση και την επικοινωνία ως λεκτική/ μη λεκτική.

Η Νίκη που συνεργάζεται τα τελευταία έξι χρόνια με άτομα που αντιμετωπίζουν κάποιας μορφής κινητική δυσκολία ή/και αναπηρία προσθέτει με τα λεγόμενά της μια ενδιαφέρουσα προοπτική σε αυτή την διχοτομική αντίληψη με την οποία αντιμετωπίζονται τα υποκείμενα. Μέσα από την εμπειρία της μας προσανατολίζει προς μια διαφορετική θέαση των ενσώματων υποκειμένων:

Θα έλεγα ότι η μεγαλύτερη και πιο κοινή πρόκληση είναι η εικόνα του εαυτού, όλα τα άτομα (της ομάδας) λίγο ή πολύ νιώθουν πως υστερούν λόγω των κινητικών προβλημάτων, στην εικόνα του σώματος, τη σεξουαλικότητα και τις σχέσεις τις ερωτικές... Τα λέω πολύ μπακαλίστικα τώρα κατάλαβες, αν θες να σου δώσω παραδείγματα ευχαρίστως. Αυτή τη περίοδο με μια από τις ομάδες δουλεύουμε πάνω στην εργασιακή ταυτότητα και τις διεκδικήσεις για εργασιακή ορατότητα και ισότητα. Είναι απίστευτο το πόση αδικία και εμπόδια μπορεί να βιώνει ένα άτομο... Με μια άλλη (ομάδα) είμαστε στο σημείο που συζητάμε για σεξουαλικότητα και οικειότητα.

Για την Μπάτλερ η υλικότητα του σώματος έχει ιστορία (2004). Δεν αναφέρεται σε μια εγγενή φυσική ουσία, αλλά αντίθετα: εκθέτει οντολογικές και επιστημονικές βεβαιότητες καθώς και τις επαναλήψεις και συσκοτίσεις μέσω των οποίων καθιερώνεται και εμπεδώνεται η έμφυλη σωματικότητα ως κοινωνικά και πολιτισμικά διανοητή, αναγνωρίσιμη και αποδεκτή (2004: 13). Αυτή την ιστορία στην υλικότητα του σώματος εντοπίζει και η Νίκη στα άτομα της θεραπείας, κυρίως μέσα της διαδικτυακής συνθήκης. Θα συνεχίσω λίγο ακόμη με τα λόγια της:

Νομίζω αυτή η αίσθηση που έδωσε το ονλάιν είναι ότι έχουμε όλοι μας την ίδια φωνή, που μπορεί να ακουστεί το ίδιο δυνατά ή και το ίδιο χαμηλά και δε μας καθορίζει ή μάλλον δε θα έπρεπε να μας καθορίζει το διαφορετικό μας σώμα. Για μένα ήταν μια

ευκαιρία να μάθω με τον δύσκολο τρόπο να βλέπω με διαφορετικά μάτια και να ακούω με άλλα αυτιά, ναι. [...] Αλλά πιστεύω και για τα ίδια τα άτομα κάπως αυτό το έλλειμμα το σωματικό που νιώθανε και φέρναμε συνέχεια στη θεραπεία, του σώματος, πήρε μια άλλη μορφή, πιο ενδυναμωτική, το ξαναορίσαμε[...]

Η έκφραση της Νίκης: «ήταν μια ευκαιρία (η διαδικτυακή θεραπεία) να μάθω με τον δύσκολο τρόπο να βλέπω με διαφορετικά μάτια και να ακούω με άλλα αυτιά» νομίζω πως αντιπροσωπεύει αυτή τη δυνατότητα που ανέφερα παραπάνω, να αποδεσμευτούμε από αυτή τη διχοτομική αντίληψη και από έναν πιο δογματικό τρόπο θέασης και εξήγησης των ζητημάτων που φέρουν τα άτομα στη θεραπεία αλλά και των ίδιων των υποκειμένων και να σκεφτούμε ξανά πάνω στις λογοθετικές πρακτικές που εφαρμόζουμε στη θεραπευτική διαδικασία. Δείχνοντας έτσι προς έναν τρόπο να «ακούμε αλλιώς» και να σχετιζόμαστε αλλιώς -για να επιστρέψω και στο επιχείρημα του Labelle που ανέφερα και στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Η Νίκη έδωσε μια εκτενή περιγραφή και πολύ ενδιαφέροντα παραδείγματα του σώματος ως αναπαράσταση και την επιτελεσματικότητα της σωματικότητας, τα οποία θα αναφέρω και πιο κάτω. Έχω επιλέξει να παραθέσω το συγκεκριμένο σημείο διότι θεωρώ πως αναδεικνύει τον κανονιστικό τρόπο με τον οποίο τείνει να αναπαρίσταται το σώμα στη θεραπευτική διαδικασία από τα υποκείμενα (θεραπευόμενα και θεραπεύτριες) όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση όπου η διαδικτυακή αλληλεπίδραση έδωσε το έναυσμα για μια διαφορετική επιτέλεση της σωματικότητας, όπου θα μπορούσαμε να πούμε πως το χαρακτηριστικό της κινητικής αναπηρίας, ένα ταυτοτικό χαρακτηριστικό, έλαβε διαφορετική μορφή, ισχύ και τρόπο έκφρασης. Η ενσωματότητα του υποκειμένου συνιστά μια επιφάνεια ροϊκών εντάσεων στην σχέση του και στην επαφή του με τα άλλα σώματα διαθέτοντας την ικανότητα να επηρεάζει και να επηρεάζεται (Κοκκαλιάρης, 2021).

Σε αυτό το σημείο θέλω να μετατοπίσω την εστίαση στο θέμα της σωματικότητας, εξετάζοντας ειδικότερα τις επιδράσεις της απουσίας (ή της εικονικής αναπαράστασης) των υλικών σωμάτων σε ψηφιοποιημένα περιβάλλοντα. Με την

χρήση της απουσίας εννοώ την αλληλεπίδραση των υποκειμένων από απομακρυσμένους χώρους, την λεγόμενη σε καθημερινό λόγο, ως εξ αποστάσεως συμμετοχή στην θεραπευτική πρακτική. Συζητώντας το υλικό των συνεντεύξεων, το κεφάλαιο αυτό εμβαθύνει στον τρόπο με τον οποίο η ψηφιακή διαμεσολάβηση των θεραπευτικών συνεδριών επηρεάζει την αλληλεπίδραση και την αντίληψη της εαυτής και των άλλων. Το σώμα ή η ενσωμάτωση του υποκειμένου αποτελεί κεντρικό όρο του αγώνα που κάνουν οι φεμινίστριες για να επανορίσουν την υποκειμενικότητα (Braidotti, 2006: 200). Πρέπει να ορίσουμε το σώμα ως ένα σημείο στο οποίο οι κατηγορίες του συμβολικού, του φυσικού και του κοινωνικού συναντιούνται και αλληλοεπικαλύπτονται (ο.π.: 200). Η ανάλυσή μου στη συνέχεια εστιάζει σε έννοιες όπως «σώματα με ή χωρίς σημασία» επεκτείνοντας την ανάλυση στα αποκειμενοποιημένα σώματα και υποκείμενα στα νέα αυτά τοπία, θέλοντας να προσεγγίσω πώς η έλλειψη «φυσικής» παρουσίας επηρεάζει την θεραπευτική δυναμική και πώς τόσο οι θεραπεύτριες νοηματοδοτούν και αποδίδουν αυτή τη διαφορά όπως και τις πολυπλοκότητες της σωματικότητας και της επιτέλεσής της.

Σώματα με σημασία (;)

Θα σου πω κάτι το οποίο με ταρακούνησε πολύ και με έκανε να σκεφτώ και να προσεγγίσω αλλιώς όλη αυτή τη νέα συνθήκη με την τηλεργασία και την αλληλεπίδραση με τους θεραπευόμενούς μου και πως στέκομαι και εγώ η ίδια ως επαγγελματίας και τι μέσα εντός εισαγωγικών έχω να διαχειριστώ. Μια θεραπευόμενη μου απευθύνθηκε σε μένα επί περίοδο καραντίνας, αρχικά μιλήσαμε στο τηλέφωνο όπου μου είπε ότι ενδιαφέρεται να ξεκινήσει θεραπεία γιατί ένιωθε πιεσμένη πολύ και ότι αδυνατεί να διαχειριστεί την καθημερινότητά της από το επίμονο άγχος. Κλείνουμε ένα ραντεβού, διαδικτυακά φυσικά, δεν υπήρχε κάποια άλλη επιλογή τότε με τις απαγορεύσεις. Μπαίνουμε στο call και η κοπέλα ήταν χείμαρρος, ξεκίνησε μιλούσε, έκλαιγε και οριακά έπαθε μια μίνι κρίση πανικού. Πρώτο σοκ ήταν ότι πως διαχειρίζομαι αυτή τη φυσική απόσταση που υπάρχει μεταξύ μας; Καταλαβαίνεις, είχα στο μυαλό μου ότι άλλο από κοντά, θα ήτανε πιο εύκολο για μένα να το διαχειριστώ, να καταλάβω την ένταση και να υποστηρίξω. Στο δεύτερο ραντεβού μας, που ήταν πιο ήρεμη, κάπου προς το τέλος μου αναφέρει πως είναι 6 μηνών έγκυος. ΣΟΚ. Αν δεν το

έλεγε, δε θα το είχα καταλάβει. Η εικόνα που είχα και έχω στα (διαδικτυακά) ραντεβού γενικώς είναι περιορισμένη, βλέπω μέχρι το θώρακα. Κάτι που αν είχε έρθει στο γραφείο μου, θα το ήξερα από το πρώτο λεπτό, δε θα χρειαζόταν να μου μιλήσει γι' αυτό. Μετά από πολλή σκέψη και συζήτηση και με συναδέλφους και στην εποπτεία μου κατάλαβα ότι υπήρχε εκεί κάτι το πολύ απελευθερωτικό. Το ποια είναι, οι λόγοι για τους οποίους είναι συναισθηματικά φορτισμένη, στιδήποτε, πήραν άλλη κατεύθυνση για μένα απ' ότι εν δυνάμει αν είχα εξαρχής στο μυαλό μου το θέμα της εγκυμοσύνης, μπορεί για παράδειγμα να το απέδιδα πρωτίστως σε ορμόνες, ή στην κατάσταση της εγκυμοσύνης ως αγχωτική συνθήκη. Θα κυριαρχούσε πιστεύω και ίσως σκέπαζε άλλα πράγματα που υπάρχουν παράλληλα με αυτό.

Το παραπάνω απόσπασμα της εμπειρίας που μοιράστηκε η Ανθή μαζί μου, θεώρησα πως είναι σημαντικό να το αναφέρω εκτενώς· όπως ακριβώς το περιέγραψε η ίδια, διότι περιγράφει πολύ στοχευμένα το πως λειτουργούν τα σώματα ως παραγωγοί γνώσης και υποκειμενοποίησης, τη σημασία που έχουν κάποια σώματα ή που λαμβάνουν τα χαρακτηριστικά κάποιων σωμάτων και λειτουργούν ως ρυθμιστικές νόρμες αντίληψης και συμπεριφοράς. Στη περίπτωση της Ανθής βλέπουμε πως υπάρχουν για παράδειγμα κάποιες βεβαιότητες γύρω από τη μητρότητα για παράδειγμα, που υλοποιούν τα σώματα και τα υποκείμενα και/ή που ενεργοποιούν μια σειρά ανασημάνσεων και αιτιακών συνδέσεων σε σχέση με τα υποκείμενα και τα ζητήματα που μπορεί να φέρουν στη θεραπεία. Πιο συγκεκριμένα, όπως λέει και η ίδια, το αφήγημα της μητρότητας θα είχε κυριαρχήσει και επιβληθεί στην θεραπευτική πράξη υπό άλλες συνθήκες, ακόμη και αν όπως βλέπουμε δεν είναι αυτό που έφερε συγκεκριμένα η θεραπευόμενη. Η Μπάτλερ έχει αναλύσει τη σημασία της εστίασης σε ένα εμφυλοποιητικό βλέμμα που διαμορφώνει το σώμα που κοιτάζει, που το σημασιοδοτεί έμφυλα και σεξουαλικά, ελέγχοντας τους όρους σημασιοδότησης (Butler, 1993/2008: 268). Επομένως, δόθηκε η δυνατότητα να ακολουθήσει αυτό το εμφυλοποιητικό βλέμμα διαφορετικές διαδρομές που ίσως διάνοιξαν νέα πεδία δυνατοτήτων ψυχοθεραπευτικά. Πράγματι, σε αυτή την περίπτωση αντιλαμβανόμαστε ότι τα σώματα έχουν ιστορία και η πρόσληψη της έμφυλης ταυτότητας έχει την τάση να προσλαμβάνεται ως αυτονόητη περιγραφική ιδιότητα υπεράνω ανάλυσης (Αθανασίου,

2006: 191). Η μητρότητα αφορά σε ένα κυρίαρχο αφήγημα που καθορίζει έμφυλα τα υποκείμενα και τα σώματα εντός μιας συγκεκριμένης εννοιολογικής εμβέλειας.

Σε σχέση με τις επιστημολογικές βεβαιότητες και την σχεσιακή συγκρότηση των σωμάτων συνηγορεί και η εμπειρία της Αρετής, η οποία συζητά σε αυτό το σημείο για έναν θεραπευόμενο της ο οποίος την περίοδο των συναντήσεών τους αυτοτραυματιζόταν:

Έντονο ήταν το ζήτημα του αυτοτραυματισμού που έτυχε σε έναν θεραπευόμενο μου να μην το μοιραστεί μαζί μου και εγώ λόγω του ονλάιν να μην το πάρω είδηση για καιρό. Αν και δε μου το έκρυψε, απέφευγε να το αναφέρει μέχρι κάποιο σημείο. Δεν είχα σκεφτεί ως τότε ότι βιώνει μια τόσο έντονη υπαρξιακή απόγνωση και εν τέλει εστίασαμε σε αυτό.

Σε αυτή τη συνθήκη η πράξη του αυτοτραυματισμού γίνεται από το υποκείμενο της θεραπείας, όμως, όπως αναφέρει και η συνομιλήτριά μου, είναι κάτι το οποίο επειδή το ίδιο το άτομο δεν έφερε ως θέμα συζήτησης και η ίδια η Αρετή δεν ήταν σε θέση να το «δει», όπως σχολίασε. Πιο συγκεκριμένα υποστήριξε πως δεν ήταν σε θέση να το γνωρίζει λόγω του διαδικτυακού, έτσι, δεν προχώρησε σε κάποια αιτιακή σύνδεση της πράξης με τη ψυχολογική του κατάσταση όπως είναι η «υπαρξιακή απόγνωση» που βλέπουμε να αναφέρει στη συνέχεια. Αυτό μπορεί για την ίδια να ήταν μια έλλειψη, ένα μειονέκτημα της διαδικτυακής αλληλεπίδρασης έναντι της δια ζώσης καθώς δεν της επέτρεψε- όπως υποστηρίζει- ως επαγγελματία να προβεί σε μια επεξήγηση της συν-αισθηματικής θέσης του υποκειμένου της θεραπείας. Όμως αφορά και σε μια επιστημολογική βεβαιότητα που θέλει την πράξη του αυτοτραυματισμού να συνδέεται με συγκεκριμένες συν-αισθηματικές θέσεις που καταλαμβάνουν τα υποκείμενα, οι οποίες στη περίπτωση της υπαρξιακής προσέγγισης της Αρετής, συνδέονται με συγκεκριμένες ανασημάνσεις/ εξηγήσεις όπως είναι αυτή που συνδέει την πράξη του αυτοτραυματισμού με την «υπαρξιακή απόγνωση». Η ίδια αναφέρει πως εν τέλει εστίασαν σε αυτό στη θεραπεία τους, οπότε βλέπουμε πως αυτή η βεβαιότητα από πλευράς της διαμόρφωσε και την ψυχοθεραπευτική πράξη. Αυτό θα μπορούσε να

χαρακτηριστεί και ως ένα παράδειγμα επιστημικής βίας υπό την έννοια ότι το αφήγημα του αυτοτραυματισμού και ο τρόπος με τον οποίο έχει εννοιολογηθεί στην προσέγγιση της θεραπεύτριας, κυριάρχησε στην θεραπευτική πράξη· τόσο για τον θεραπευόμενο της αλλά και στον τρόπο που ενεργεί και η Αρετή ως ψυχοθεραπεύτρια.

Σε άλλες περιπτώσεις όπως θα δούμε παρακάτω οι επιστημολογικές βεβαιότητες αποκειμενοποιούν τα μη διανοητά σώματα, όπως για παράδειγμα μπορεί να είναι τα σώματα με κάποια μορφής αναπηρία που απομακρύνονται από την αναπαράσταση του μέσου αρτιμελούς σώματος.

Μια ενδιαφέρουσα προοπτική που συζήτησε η Νίκη ήταν αυτή της προσβασιμότητας που αποκτούν στη διαδικτυακή αλληλεπίδραση τα θεραπευόμενα άτομα με τα οποία συνεργάζεται. Συγκεκριμένα ανέφερε πως η προσβασιμότητα του συνόλου της ομάδας στη ψηφιακή ψυχοθεραπευτική συνάντηση ήταν το ίδιο «εύκολη» ή λάμβανε χώρα με τους ίδιους τρόπους, την ίδια διαδικασία: «όλοι μια σύνδεση στο ίντερνετ κάνουμε, τα ίδια κουμπιά πατάμε...[...] για να έρθουν κάτω στο χώρο μας αν και είναι προσβάσιμος φυσικά καταλαβαίνεις τι περνάνε στο δρόμο». Η Νίκη αναδεικνύει τη δυναμική της ενσωματότητας και της σωματικότητας των υποκειμένων και πως αυτή δύναται να αλλάξει ανάλογα με το συγκείμενο:

Ένα σχόλιο από ένα καινούριο μέλος της ομάδας που προστέθηκε σε περίοδο που κάναμε μόνο διαδικτυακά είναι νομίζω το πιο κατάλληλο εδώ. Εξυπακούεται πως τα άτομα που συμμετέχουν αντιμετωπίζουν κάποια μορφή αναπηρίας ή κινητικό πρόβλημα, είναι το κοινό γνώρισμα της ομάδας. Απευθύνθηκε όμως σε μένα και με ρώτησε αν ισχύει το ίδιο και για μένα και μάλιστα είπε «δεν μπορώ να καταλάβω από την οθόνη, γι' αυτό ρωτάω». Πολύ λογικό θα μου πεις όντως που να το ξέρει...Κοντολογίς ήταν μια αφορμή για να συζητήσουμε με την ομάδα το πώς μπαίνοντας σε αυτό το διαδικτυακό χώρο αφήναν πίσω τους αυτό το χαρακτηριστικό τους. Ότι δεν είχε την ίδια σημασία, όχι ότι σταματούσε να υπάρχει αλλά ότι δε τους καθόριζε όπως στην πραγματική τους ζωή εκεί έξω.

Για την Ahmed η αναπηρία συχνά κατασκευάζεται μέσω της «χρήσης»- ένα σώμα χαρακτηρίζεται ως ανάπηρο όχι μόνο από τη σωματική ή ψυχική του κατάσταση, αλλά από το πώς εντάσσεται σε ένα κοινωνικά κατασκευασμένο πλαίσιο χρησιμότητας. Πιο συγκεκριμένα, αφιερώνει στο βιβλίο της ένα κεφάλαιο, με τίτλο «The use of bodies», όπου συζητά τις προδιαγραφές της χρησιμότητας εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο τα σώματα αξιολογούνται με βάση ένα πρότυπο για το τι θεωρείται χρήσιμο ή λειτουργικό. Αυτό το πρότυπο συχνά αποκλείει τα άτομα με αναπηρία, καθώς οι παραδοσιακές έννοιες της χρησιμότητας συνήθως οικοδομούνται γύρω από τα πρότυπα των αρτιμελών ατόμων (2019). Έτσι διατυπώνει μια βαθιά κριτική στην αντιληπτή χρησιμότητα των σωμάτων, που διαμορφώνει τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και δομές. Αμφισβητώντας τις νόρμες της χρησιμότητας, προσκαλεί σε επανεξέταση του τρόπου με τον οποίο εκτιμούμε τις διαφορετικές μορφές ύπαρξης και αλληλεπίδρασης με τον κόσμο. Συζητώντας λοιπόν γύρω από το θέμα της αναπηρίας, κάνει ένα ευρύτερο σχόλιο για το πώς όλα τα σώματα περιηγούνται στην έννοια της χρησιμότητας στην καθημερινή ζωή και πως αυτή η αντιληπτή χρησιμότητα αποτιμά την αξία και κατηγοριοποίηση των σωμάτων καθιστώντας τα σώματα ορατά ή αόρατα (2019:141). Αν ακολουθήσουμε την θεωρητική σκέψη της Ahmed και τα λόγια της Νίκης, μπορούμε να δούμε πως στο πλαίσιο της διαδικτυακής ψυχοθεραπείας τα υποκείμενα «κάνουν την ίδια χρήση του χώρου», ενώ η ίδια η χρησιμότητα του χώρου δύναται να ανταποκρίνεται με παρόμοιο τρόπο τόσο σε ένα αρτιμελές υποκείμενο – όπως για παράδειγμα η Νίκη- και σε ένα μη αρτιμελές -όπως τα θεραπευόμενα άτομα.

Ακολουθώντας την σκέψη του Φουκώ που έχει θεωρητικοποιήσει πάνω στην έννοια της βιοπολιτικής, η εξουσία στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι περισσότερο μια θετική δύναμη, η οποία λειτουργεί συχνά μέσω της διακριτικής και συστηματικής διαμόρφωσης της σκέψης και της συναναστροφής. Αντιλαμβάνομαι λοιπόν εδώ την εξουσία ως κάτι που λειτουργεί μέσω των διαμορφωτικών επιδράσεων της θεραπευτικής συζήτησης δηλαδή μέσω των τρόπων με τους οποίους ο θεραπευτικός λόγος διαμορφώνει και αναδιαμορφώνει τους λόγους που φέρνουν στη θεραπεία τα υποκείμενα, που με τη σειρά τους αναδιαμορφώνουν την αυτοκατανόηση τους

(Hodges, 2007/2024: 19). Η υπαγωγή των ατόμων σε κανονιστικές λογικές μέσω του θεραπευτικού λόγου, διαμορφώνει την υποκειμενικότητάς τους και τους τρόπους με τους οποίους αυτά επιλέγουν να ασκήσουν την ελευθερία τους:

Πιστεύω ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα το διαδικτυακό έπαιρνε την ένταση διάφορων πραγμάτων και ωθούσε τους ανθρώπους να μιλήσουν για διαφορετικά πράγματα που θα επέλεγαν αν ήμασταν σε κοινό πλαίσιο. Την ίδια στιγμή όμως ακριβώς αυτό το κομμάτι -εντός εισαγωγικών-της ασφάλειας της απόστασης έδινε στο κόσμο τα εργαλεία και τον τρόπο και το χώρο να εκφράσει και πράγματα τα οποία ίσως να δυσκολευόταν περισσότερο να τα φέρει στην ομάδα» όταν πέρασε ο καιρός και αυτή έγινε μια συγκεκριμένη καθημερινότητα σε ένα παρατεταμένο διάστημα υπήρχαν και οφέλη μέσα σε αυτό γιατί ακριβώς ο κόσμος ένιωθε πιο ελεύθερος και πιο άνετος να εκφράσει κάποια πράγματα και η αρχική απόσταση απέκτησε μια σύγκλιση της φυσικής και διαδικτυακής παρουσίας. Και μετά τη περίοδο του κορονοϊού αυτή η επιλογή του διαδικτυακού εντάθηκε γιατί προφανώς λειτουργούσε και όλο αυτό το μεγαλύτερο ελευθεριακό πλαίσιο που έρχεται ως συνέπεια της ζωής εντάχθηκε στη ψυχοθεραπευτική διαδικασία η οποία προσωπικά θεωρούσα ότι δε μπορεί να εκπονηθεί με διαφορετικό τρόπο πέραν του δια ζώσης και με το να βρισκόμαστε στον ίδιο χώρο. Την ίδια στιγμή αυτό με έκανε να σκεφτώ ως επαγγελματία ότι τα άτομα τα οποία δεν έχουν τη δυνατότητα να βρίσκονται στον ίδιο χώρο με το δικό μου πλαίσιο και γραφείο έχουν την ευκαιρία να αξιοποιούν αυτή τη διαδικασία.

Η έννοια του Λόγου (discourse) (Φουκώ, 1972) αναφέρεται στα συστήματα γλώσσας και επικοινωνίας που διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε και αλληλεπιδρούμε με τον κόσμο. Ο Λόγος δεν είναι απλώς ένα ουδέτερο μέσο επικοινωνίας, αλλά μάλλον ένας τύπος σχέσεων εξουσίας, όπου ορισμένοι τρόποι ομιλίας ή γραφής είναι προνομακοί, ενώ άλλοι περιθωριοποιούνται ή αποκλείονται· ένα όργανο εξουσίας που κατασκευάζει τα υποκείμενα που συζητά. Υπερθεματίζοντας, η θεωρία του Φουκώ παρέχει ένα ισχυρό πλαίσιο για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η γλώσσα λειτουργεί ως μορφή εξουσίας που διαμορφώνει τη γνώση, τις συμπεριφορές και την επιτέλεση ταυτοτήτων στο ψυχοθεραπευτικό περιβάλλον και πώς οι αλληλεπιδράσεις θεραπεύτριας-θεραπευόμενης μπορούν τόσο να διαιωνίζουν

όσο και να αμφισβητούν τις υπάρχουσες δομές εξουσίας εντός και εκτός της θεραπευτικής σχέσης. Η συμβουλευτική και η ψυχοθεραπεία ως λογοθετικές πρακτικές λειτουργούν καθορίζοντας θέσεις από τις οποίες μπορούν να μιλούν τα άτομα (για παράδειγμα: γιατρός και ασθενής, θεραπεύτρια και θεραπευόμενη). Συνδέονται με θεσμούς (για παράδειγμα το σύστημα υγείας) και κατασκευάζουν και καθιστούν δυνατές συζητήσεις πάνω σε συγκεκριμένα αντικείμενα, ενώ δημιουργούν σιωπή για άλλα. Ο όρος λόγος, λοιπόν, αναφέρεται στην άρθρωση της γλώσσας με συγκεκριμένες πρακτικές και τεχνικές, θεσμικές μορφές και σχέσεις εξουσίας (Φουκώ, 1972: 23):

Αξιοποιώντας επίσης τη θεωρία Μπάτλερ για την επιτελεστικότητα όπου υποστηρίζει ότι το φύλο δεν είναι σταθερό και εγγενές αλλά μια επαναλαμβανόμενη επιτέλεση, που κατασκευάζεται μέσω του λόγου και των ενεργειών μπορούμε να εμβυθύνουμε στους τρόπους με τους οποίους οι ταυτότητες φύλου επιτελούνται και αναπαράγονται σε αυτά τα ψηφιοποιημένα περιβάλλοντα όπου η φωνή και η γλώσσα φαίνεται να υπερισχύουν. Ο τρόπος με τον οποίο μιλάνε τα υποκείμενα και η γλώσσα που χρησιμοποιούν διαμορφώνει και ενισχύει ενεργά αυτό που γίνεται αντιληπτό ως «φύλο», συμβάλλοντας στην επιτέλεση των έμφυλων ρόλων που υπαγορεύονται από τις κοινωνικές προσδοκίες. Έτσι, οι ταυτότητες δεν εκφράζονται απλώς μέσω του λόγου, αλλά συγκροτούνται υλικά από αυτόν. Η Αρετή λέει σχετικά:

Το φύλο σίγουρα ναι διαμορφώνει πολύ το τοπίο. Είμαι σίγουρη πως είναι αλλιώς τα πράγματα για έναν άντρα συνάδελφο. Δε νομίζω να φοβάται εύκολα να μείνει μόνος στο γραφείο με ένα καινούριο πελάτη πχ. Εγώ έχω νιώσει απειλή από κοντά, στο διαδικτυακό είμαι πιο χαλαρή...πιο χαλαρή και στο πόσο με ενδιαφέρει το πώς φαίνομαι. Δηλαδή από κοντά προσπαθώ να ντύνομαι καλά να προσέχω, για να νιώθω ότι εκπέμπω επαγγελματισμό, αυτοπεποίθηση ξέρεις να με εμπιστευτεί ο άλλος να μη με βλέπει ως κοριτσάκι.

Η Μπάτλερ (2005) υποστηρίζει στο έργο της «*Undoing Gender*» ότι το φύλο, είναι ένα είδος πράξης, μια αδιάκοπη δραστηριότητα που εκτελείται, εν μέρει, χωρίς να το γνωρίζει κανείς και χωρίς να το θέλει και αφορά σε μια πρακτική του αυτοσχεδιασμού μέσα σε ένα σκηνικό περιορισμών (2005: 3). Τι γίνεται λοιπόν όταν

αυτό το σκηνικό των περιορισμών διαφοροποιείται από το συνηθισμένο; Δε συνεπάγεται πως επηρεάζεται και η πρακτική αυτή του αυτοσχεδιασμού, επομένως αναδύονται νέες δυνατότητες επιτέλεσης του φύλο μας με διαφορετικό τρόπο, σπάζοντας ενδεχομενικά αυτή την επαναληψιμότητα της επιτέλεσης;

Η Μάρθα θέτει το ζήτημα της βίας που ενέχεται στη διαδικασία μη επιτέλεσης του κανονιστικού φύλου, στη μη συμμόρφωση σε ένα φύλο κατανοητό κι αναγνωρίσιμο. Το κανονιστικό καθεστώς (εμφ)υλοποίησης επισείει την τιμωρία για όσα άτομα δεν κάνουν το φύλο τους σύμφωνα με τους κανόνες του διπολικού συστήματος και της υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας (Αθανασίου, 2007: 199 και Butler, 1990/2009: 181). Η ίδια ως τρανς γυναίκα ψυχολόγος θέτει ακόμη το ζήτημα της ασφάλειας που δημιουργείται από τη φυσική απόσταση που υπάρχει στην διαδικτυακή συνάντηση:

Είναι πολύ δύσκολα για μένα ως τρανς γυναίκα να ασκήσω το επάγγελμα μου ελεύθερα. Δε σου βάζω καν το παράγοντα να δουλέψω στο δημόσιο που θα έχω θέμα με χαρτιά και λουπά για πρόσληψη. Τι εννοώ με αυτό εδώ. Να το κάνω χωρίς να δηλώσω εξ αρχής το ποια είμαι, ώστε να είμαι σίγουρη ότι δε θα αντιμετωπίσω θέμα με ρατσιστικές ή επιθετικές συμπεριφορές από τους ανθρώπους που μου απευθύνονται. Νιώθω ότι οφείλω να το πω από τη πρώτη επαφή, από το πρώτο τηλεφώνημα...μου έχει τύχει να δεχθώ απειλές...

Η Μάρθα συνέχισε αναφερόμενη στην ασφάλεια που νιώθει να δημιουργείται σε αυτό τον ψηφιοποιημένο χώρο τόσο για την ίδια όσο και για πολλά θεραπευόμενά της και πώς η θεραπευτική συνάντηση παίρνει διαφορετικές κατευθύνσεις και μορφές:

Ο χώρος είναι καθοριστικός στην παραγωγή συναισθημάτων και δυναμικών. Έχω δει άτομα να μπαίνουν για συνεδρία από το αμάξι τους, από τη ντουλάπα τους, από τη δουλειά τους, από το τρένο, να κάθονται οκλαδόν, ξαπλωμένα, να περπατάνε όσο μιλάμε, να καπνίζουν κλπ. Είναι ένας νέος χώρος ο διαδικτυακός και φαίνεται να δημιουργούνται νέοι κανόνες.

Η Ahmed στο έργο της «*Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*» (2006) μιλά για τα συναισθήματα που κινούνται στο χώρο και πως αυτά παίρνοντας

διαφορετικές κατευθύνσεις κάθε φορά είναι και αυτά από και αναπροσανατολίζουν ένα συναίσθημα, μια κατάσταση, ένα σώμα. Θα μπορούσαμε να σταθούμε εν προκειμένω στο επιχείρημα της Ahmed και να παρατηρήσουμε τις κατευθύνσεις που παίρνουν τα υποκείμενα της θεραπείας και τα συν-αισθήματα που διαμείβονται μέσα σε αυτούς τους τεχνολογικά διαμεσολαβούμενους τόπους που λειτουργούν αποσταθεροποιητικά και να ακολουθήσουμε αυτό τον αποπροσανατολισμό για να δούμε που οδηγεί. Οι συνομιλητριές μου αντιλαμβάνονται αυτή την απορρύθμιση και την ανακατεύθυνση που δημιουργείται, άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη διάθεση.

Η Αρετή για παράδειγμα φαίνεται να αντιμετωπίζει με περισσότερη καχυποψία τον ψηφιοποιημένο χώρο, καθώς εστιάζει στις διαφοροποιήσεις που εντοπίζει ως μειονεκτήματα των δυο αυτών τοπίων:

Είμαι πολύ σκεπτική αν αυτό που βλέπω, ακούω, καταλαβαίνω, αισθάνομαι, είναι ολοκληρωτικό. Αντιπροσωπευτικό μάλλον συγγνώμη, και το ίδιο από κοντά. Νιώθω ότι χάνονται, ότι κρύβονται πράγματα από κομμάτια της ταυτότητάς μας, για όλες τις πλευρές. Ότι βλέπω ίσως μια ωραιοποιημένη εκδοχή.

Η Χαρά επίσης μοιράστηκε μαζί μου κάποιες παρατηρήσεις που έχει κάνει σε σχέση με αυτές τις συν-αισθηματικές ανακατευθύνσεις που έχει παρατηρήσει από τη προσωπική της εμπειρία:

Έχω παρατηρήσει πως υπάρχει μια τάση οι άνδρες θεραπευόμενοι να εκφράζουν πιο πολύ θυμό ή απάθεια σε ζητήματα που αφορούν ευαλωτότητα, με μεγαλύτερη ευκολία τότε (στο διαδικτυακό). Είναι αυτός ο ανδρισμός στον οποίο καλούνται να ανταποκριθούν [...] Νομίζω πως εστιάζουν στο τι θα πουν και όχι στο πως στέκονται [...] νομίζω αλλάζει πολύ τα πράγματα αυτό και από δική μου πλευρά...δε ξέρω.. Είναι λίγο τραβηγμένο τώρα αυτό αλλά έτσι το νιώθω. Για μένα στα άτομα που βλέπω online το φύλο τους είναι σα να μη παίζει τόσο σημασία, δε ξέρω αν το λέω κατανοητά.

Η συζήτηση για τη επιτελεσματικότητα επεκτείνεται στη σφαίρα των συν-αισθημάτων, τα οποία είναι κομβικά στη θεραπευτική διαδικασία. Ακολουθώντας τη

θεωρία της Ahmed (2004), προσεγγίζω το πώς τα συν-αισθήματα επιτελούνται στην διαδικτυακή και πώς κυκλοφορούν μεταξύ των υποκειμένων αναδύοντας νέες συν-αισθηματικές οικονομίες. Η ανάλυση εξετάζει συγκεκριμένες περιπτώσεις συν-αισθηματικών αντι-δράσεων και πώς αυτές διαταράσσουν τους παραδοσιακούς θεραπευτικούς στόχους:

Νομίζω πως πειραματιζόμαστε πολύ, με την καλή έννοια στο πως θα εκφράσουμε συναίσθημα σε αυτό το πλαίσιο. Δηλαδή θυμάμαι σε κάποια ομάδα που έγινε ένα πολύ συγκινητικό μοίρασμα και υπό άλλες συνθήκες στο τέλος ξέρω πως τα άτομα θα αγκαλιαζόντουσαν μεταξύ τους. Θυμάμαι μια να λέει «Κ. θα σε αγκάλιαζα τώρα αν μπορούσα, αλλά σου στέλνω μια καρδιά» και πάτησε το εικονίδιο ξέρεις. Είχε ενδιαφέρον γιατί το έκανε λόγια αυτό που σκεφτόταν και ίσως να της ήταν πιο άβολο, ίσως πιο εύκολο, δε το ξέρω αλλά σίγουρα διαφορετικό.

Η έννοια της ακουστότητας προσθέτει μια ακόμη διάσταση στη συζήτηση για την επιτελεσματικότητα και τις συν-αισθηματικές οικονομίες. Η ασώματη φωνή -όπως περιέγραψε η Χαρά - λειτουργεί όχι μόνο ως μέσο επικοινωνίας αλλά και ως μέσο συν-αισθηματικής μετάδοσης και κατασκευής σχέσεων εξουσίας, οικειότητας, ταυτοτικών χαρακτηριστικών κλπ. Η δυνατότητα της φωνής να ακουστεί υποδηλώνει την ικανότητα της ομιλούσας να καταλαμβάνει χώρο και να διαμορφώνει την οικονομία της συνεδρίας:

Εμάς βασικό μας εργαλείο είναι ο λόγος στην ψυχοθεραπεία αυτό είναι γνωστό. Όμως, η μη λεκτική επικοινωνία παίζει καθοριστικό ρόλο, έχουμε μάθει να τη λαμβάνουμε υπόψιν να τη μεταφράζουμε κάπως, να την εργαλειοποιούμε. Αυτή η ασώματη φωνή που κυριαρχεί στα ονλάιν πλέον αλλάζει πολύ το τοπίο. Έχω παρατηρήσει πολύ μεγάλες αλλαγές στο πως εκφράζομαι και εκφράζονται και οι πελάτες μου.

Στο πεδίο της ψυχοθεραπείας, η σιωπή δεν είναι απλώς μια απουσία ήχου, αλλά ένα πολύπλευρο και επιτελεσματικό στοιχείο που διανοίγει σημαντικές ερμηνευτικές και θεραπευτικές δυνατότητες. Όπως σημειώνει η Σέντγουϊκ στο βιβλίο της «*Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*» η σιωπή διαθέτει επιτελεσματική δύναμη, που σημαίνει ότι μπορεί να ενεργοποιήσει ή να επιφέρει αλλαγές, όπως ακριβώς μπορεί και

η γλωσσική επιτέλεση (2003). Ο Φουκώ (1976/2011) επεκτείνει περαιτέρω αυτή την έννοια υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχει μια μοναδική μορφή σιωπής- αντίθετα, υπάρχουν πολλαπλές σιωπές, καθεμία από τις οποίες φέρει διαφορετικά νοήματα και επιπτώσεις ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο εμφανίζεται. Αυτή η ποικιλομορφία υπογραμμίζει την πολυπλοκότητα της σιωπής ως επικοινωνιακής πράξης, η οποία αναγνωρίζεται και ερμηνεύεται με ποικίλους τρόπους, αλλά προϋποθέτει την αμοιβαία αναγνώριση από τα συν-ομιλούντα υποκείμενα. Η Στέλλα λέει σχετικά με αυτό:

Αυτό που φοβήθηκα πιο πολύ στο πως θα το διαχειριστώ με την διαδικτυακή συνεδρία είναι η σιωπή. Με τρόμαζε. Είναι δύσκολο έτσι και αλλιώς, αλλά πόσο μάλλον όταν δεν έχω πρόσβαση στη πλήρη εικόνα, δε μπορώ να δω πως ανταποκρίνεται το σώμα του άλλου 100%.

Η Χαρά αναφέρει επίσης σχετικά με τη σιωπή:

Είναι συναρπαστικό να βλέπεις πώς μια παύση μπορεί να αλλάξει όλη τη δυναμική. Η σιωπή δεν είναι απλώς ένα κενό στη συζήτηση- είναι μια στιγμή που επιτρέπει τόσο σε μένα όσο και στον άλλον να εξερευνήσουμε μέρη της ταυτότητάς μας που ίσως δεν αισθανόμαστε άνετα να εκφράσουμε πρόσωπο με πρόσωπο. Είναι πραγματικά ισχυρό, απομακρυνόμαστε από το σώμα, από τη γλώσσα, όμως κάτι μένει, κάτι υπάρχει εκεί που δημιουργεί μια σύνδεση, ένα συναίσθημα.

Για τις συνομιλήτριές μου επομένως αυτές οι σιωπές, είναι μέρος της (συν)ομιλίας τους με τα άτομα της θεραπείας. Οι σιωπές αυτές βοηθούν να εστιάσουμε στη διερεύνηση της συζήτησης και της αναζήτησης των διαφορετικών επιτελέσεων της ενσωματότητας και της σωματικότητας των υποκειμένων της θεραπείας στους ψηφιακούς χώρους, όπως και της ακουστότητας που συμβάλλουν στη διαδικασία της υποκειμενοποίησης.

Συμπεράσματα

Φτάνοντας στο τέλος αυτού του ερευνητικού εγχειρήματος αξίζει να ανατρέξουμε εν συντομία σε όσα συζητήθηκαν παραπάνω. Με κάθε μια από τις συνομιλήτριές μου κάναμε μια ενδιαφέρουσα συζήτηση η οποία αφορούσε στην (επαγγελματική) ζωή τους και το πώς οι ίδιες αντιλαμβάνονται το τι *συμβαίνει* στη ψυχοθεραπεία. Προσπαθήσαμε να εξερευνήσουμε και να χαρτογραφήσουμε από κοινού αυτή την εμπειρία. Εστίασαμε στο πως οι ίδιες νοηματοδοτούν την ψυχοθεραπευτική πρακτική μέσα από τη προσωπική τους πορεία, ως τώρα, και στη συνέχεια πώς αντιλαμβάνονται την ψηφιοποίησή της. Αρχικά, με τις συνομιλήτριές μου, η συζήτησή μας είχε ως αφετηρία την περιγραφή της προσωπική τους επαγγελματικής πορείας και το δικό τους τρόπο θέασης του επαγγέλματος. Μια πρώτη παραδοχή που αναδείχθηκε ήταν πως η ψυχολογία δεν μπορεί να περιγραφεί με έναν αυστηρά συγκεκριμένο τρόπο και πως το συγκείμενο είναι αυτό που δείχνει προς μια πληθυντικότητα του ορισμού της, καθώς ενυπάρχουν πολλαπλές προοπτικές.

Είχε ενδιαφέρον στο σύνολο των συζητήσεων το πόσο επηρέαζε την αφήγηση της κάθε συνομιλήτριάς μου, τόσο η επαγγελματική τους κατεύθυνση- ή ψυχοθεραπευτική μέθοδος στην οποία έχουν εκπαιδευτεί, όπως και η επαγγελματική εμπειρία. Η Στέλλα για παράδειγμα που για το μεγαλύτερο μέρος της επαγγελματικής της πορείας έχει εργαστεί στο μεταναστευτικό, στάθηκε στην αφήγησή της ιδιαίτερα στα συστήματα εξουσίας εντός των οποίων εδράζεται και επιτελείται μια ψυχοθεραπευτική συνάντηση, ενώ για παράδειγμα η Ανθή, που έχει εκπαιδευτεί στην Υπαρξιακή θεραπεία και το μεγαλύτερο μέρος της εμπειρίας της είναι έχει διαμορφωθεί με ατομικές συνεδρίες στο ιδιωτικό γραφείο, εστίασε στο προσωπικό νόημα και την «αλήθεια» που καλείται το άτομο να φέρει στη θεραπεία.

Οι κατανοήσεις των συνομιλητριών μου γύρω από το ζήτημα της ψηφιακότητας του επαγγέλματός τους σε μεγάλο βαθμό επηρεάστηκαν από την σχέση που η κάθε μία

από αυτές έχει με την τεχνολογία. Η Λίλη για παράδειγμα, η οποία επέλεξε να εντάξει VR εικαστικά εργαλεία στη πρακτική της πολύ πριν την περίοδο της πανδημίας, είχε μια τεχνοφιλική στάση, η οποία βοήθησε στην αρχική ενσωμάτωση της διαδικτυακής συνθήκης στην ψυχοθεραπεία τη περίοδο του κορονοϊού. Για την Αρετή, η τεχνολογία με έναν τρόπο «ανταγωνίζεται τον άνθρωπο» όπως ανέφερε, οπότε η περίοδος της πανδημίας την έφερε αντιμέτωπη με μια τεχνολογική αλλαγή στο επάγγελμά της την οποία θεωρούσε ως μη επιθυμητή ή και υποδεέστερη, κυρίως εστιάζοντας στην «απουσία» του σώματος.

Ένα σημείο στο οποίο συνέκλιναν οι συνομιλήτριές μου αφορά στην ψηφιακή θεραπεία με όρους σύγκρισης ως προς την παραδοσιακή δια ζώσης ψυχοθεραπευτική πράξη. Η ψηφιακή διαμεσολάβηση έφερε μια περίοδο διατάραξης και «ξεβολέματος» από την κανονικότητα της ψυχοθεραπευτικής πρακτικής τους, γεγονός που φώτισε περισσότερο όψεις διαφορετικής επιτέλεσης ή/και αντίστασης στην καθημερινή πρακτική· τόσο μέσα από τον τρόπο που τα υποκείμενα ομιλούν, ακούνε αλλά και τον τρόπο που το σώμα μετέχει και αλληλοεπιδρά με τα άλλα σώματα. Μια έκφανση αυτής της διατάραξης ήρθε από την «απόσταση» όπως χαρακτήρισαν που δημιούργησε η διαδικτυακή αλληλεπίδραση. Η μη υλική παρουσία των σωμάτων στον ίδιο χώρο την ώρα της θεραπείας, ή διαφορετική συμμετοχή του σώματος στην διαδικασία, αρχικά εκλήφθηκε από τις ίδιες ως ένα μειονέκτημα ή ως ένα «αχαρτογράφητο τοπίο» όπως ανέφερε χαρακτηριστικά η Στέλλα. Μέσα από τα βιώματά τους είδαμε πώς η διατάραξη της ενσώματης αλληλεπίδρασής τους αποπροσανατόλισε τα υποκείμενα και οδήγησε σταδιακά σε νέες μορφές επιτέλεσης, που κάποιες φορές νοηματοδοτήθηκαν με αρνητικό πρόσημο, ως μια πρακτική που χρειάστηκε να εφαρμοστεί τη περίοδο της πανδημίας αν και ελλειπεί σε σχέση με την δια ζώσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η αναφορά από την πλειοψηφία των συμμετεχουσών στην δυσκολία τους να αντιληφθούν τη «μη λεκτική επικοινωνία» των θεραπευόμενων τους· αλλά και στους τρόπους που έπρεπε να βρουν για να διαχειριστούν τις συν-αισθηματικές οικονομίες που αναδύονταν με διαφορετικούς τρόπους. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις τα

υποκείμενα κατάφεραν να υπερβούν κάποια από τα «εμπόδια» που αντιμετώπιζαν και να κινηθούν πέρα από αυτό που είναι εμφανές ή προφανές.

Καταφέραμε, λοιπόν, να εντοπίσουμε την αποσταθεροποιητική στιγμή της θεραπευτικής συνάντησης με όποιες κατευθύνσεις και νοηματοδοτήσεις αυτή λάμβανε για την κάθε συμμετέχουσα. Συζητήσαμε τόσο όψεις αντίστασης στις κανονιστικές δομές και επιτελέσεις που έχουν να κάνουν με ζητήματα φύλου, σεξουαλικότητας, και ταυτοτικών χαρακτηριστικών εν γένει, όπως επίσης αναδείχθηκαν και νόρμες που ενισχύουν τις κανονιστικές δομές. Η εμπειρία της Νίκης βοήθησε στο να αναδείξουμε τη σημασία που καταλαμβάνουν τα σώματα στο χώρο και πως αυτή συνδέεται με την έννοια της «χρησιμότητας» η οποία επικεντρώνεται στο πώς τα αντικείμενα, οι χώροι, ακόμη και οι ιδέες αποκτούν αξία με βάση την αντιληπτή χρησιμότητά τους. Οι κυρίαρχες αντιλήψεις για τη χρησιμότητα επιβάλλουν την κανονικότητα (Ahmed, 2019). Η Ahmed επίσης μας μαθαίνει το πώς ιστορικά η έννοια αυτή κατέληξε να συνδέεται με την αποδοτικότητα και την παραγωγικότητα ως πρωταρχικές αξίες. Αξίες τις οποίες αναπαράγουν τόσο τα υποκείμενα της θεραπείας αμφίδρομα, όσο και η χρησιμότητα δεν πρέπει να περιορίζεται στην παραγωγικότητα και τη συμμόρφωση. Αν ο επαναπροσδιορισμός της χρήσης μπορεί να αποτελέσει πράξη αντίστασης ενάντια στα καταπιεστικά συστήματα (Ahmed, 2019: 111) τότε ίσως ο επαναπροσδιορισμός της χρήσης της ψηφιακότητας στη θεραπεία να μπορέσει να λειτουργήσει ως αντίσταση στα προβλήματα της εξουσίας στο θεραπευτικό λόγο.

Σε άλλο σημείο της συζήτησής μας εστίασαμε στη σωματικότητα, στο πώς το σώμα μετέχει σε αυτή τη διαδικασία, πώς επηρεάζεται και επηρεάζει τα άλλα σώματα και τη διαδικασία υποκειμενοποίησης. Για τις συνομιλήτριές μου η ψηφιακή ψυχοθεραπεία επέφερε τις επαναπροσεγγίσεις του σώματος και της σχεσιακότητας του σώματος και του λόγου. Για κάποιες, όπως η Μάρθα, αυτή η διαφορετική συμμετοχή του σώματος στην διαδικασία επέφερε νέες δυνατότητες επιτέλεσης της ίδιας της διαδικασίας, ενώ για παράδειγμα η Χαρά εστίασε σε μια «έλλειψη» που περιορίζει την συν-αισθηματική επιτέλεση στην θεραπευτική πράξη.

Πολλές φεμινίστριες στοχάστριες και ακτιβίστριες υποστηρίζουν πως αυτό που έχει σημασία είναι η συνεχιζόμενη προσπάθεια δημιουργίας νέων χώρων διαλόγου, επανεγγραφής αφηγήσεων και καθορισμού των όρων μιας άλλης προοπτικής - μιας όψης από «αλλού» (Καραμπά, 2021). Σε αυτό το πνεύμα κινήθηκε και αυτή η εργασία η οποία φέρει πολλές ελλείψεις και ενδεχομένως δημιουργεί περισσότερα ερωτήματα απ' όσα αποπειράται να απαντήσει. Ωστόσο, σκοπός μου ήταν εξ αρχής να εξερευνήσω αυτά τα νέα ψυχογεωγραφικά τοπία της ψηφιοποιημένης ψυχοθεραπείας εστιάζοντας στις ρηγματώσεις που δημιουργούν ως προς την ετεροκανονικότητα, να αναδείξω τα διλήμματα που αναδύθηκαν και να εντάξω φεμινιστικές και κουίρ αναγνώσεις που αμφισβητούν τις κανονιστικές πρακτικές, με αποτέλεσμα η εαυτή να επανατοποθετείται. Υπάρχουν φυσικά πτυχές της κατανόησης των συνεντεύξεων και ανάλυσης των παραθεμάτων που επικαλύπτονται ή που επιδέχονται βαθύτερης ανάλυσης.

Όπως ανέφερα στις αρχικές στοχεύσεις της εργασίας στην εισαγωγή, ήθελα αυτή η διπλωματική να αποτελέσει με έναν τρόπο μια αμφισβήτηση στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, να μπορέσει να συνδέσει πιο ενεργά την ψυχοθεραπεία με φεμινιστικές και κουίρ αναγνώσεις και να αναδείξει την επιτακτική ανάγκη για φεμινιστική/ κουίρ θεωρία και ακτιβισμό στην ψυχοθεραπευτική πρακτική. Συνολικά η ανάλυση μου εστίασε, μέσα από τα αφηγήματα των συνομιλητριών μου, στη δυναμική της ψηφιοποίησης της θεραπείας, ώστε να μην λειτουργεί απλώς ως ένα νέο και μονοδιάστατο μέσο επικοινωνίας, αλλά ως μια δυνατότητα που επαναπροσδιορίζει και αναδιαμορφώνει την ψυχοθεραπεία, προσφέροντας νέες δυνατότητες αλλά και προκλήσεις στην αλληλεπίδραση και την υποκειμενικότητα. Αν το εγχείρημα αυτό καταφέρει να αποπροσανατολίσει τη σκέψη των αναγνωστριών από παραδοσιακούς λόγους και επιτελέσει σχετικά με τη ψυχοθεραπεία και διανοίξει έναν τόπο σκέψης και δράσης όπου μπορούν να επαναπροσδιορίσουν ή να ξανασκεφτούν τη «δυσφορία» που μπορεί να προκαλεί η αλλαγή και το άνοιγμα σε νέες ιδέες και πρακτικές, πιο ρευστές, τότε υποθέτω πως το ανάγνωσμα αυτό ίσως και να πέτυχε το σκοπό του.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αβραμοπούλου, Ε. (2018). *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο*. Αθήνα: Νήσος.
- Αβραμοπούλου, Ε. (2019). Επίμετρο. Στο S. DeGooyer, A. Hunt, L. Maxwell, & S. Μογη, *Το δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα* (Β. Πούλιος, Μετάφρ.) (173-199). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Αβραμοπούλου, Ε. και Χαλκίδης, Π. (2022). Κριτική θεωρία και σεξουαλικότητα. Στο Ε. Αβραμοπούλου και Π. Χαλκίδης (επιμ.), *Αντι-κείμενα σεξουαλικότητας: Κριτικές θεωρίες, διεπιστημονικές αναγνώσεις*(σ.11-49). Αθήνα: Τόπος.
- Αθανασίου, Α. (2007). *Ζωή στο όριο: Δοκίμια για το σώμα φύλο και τη βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Anzaldua, G. (2006). La conciencia de la mestiza: Προς μια νέα συνείδηση. Στο Αθανασίου, Α. (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, (453-471). Αθήνα: Νήσος.
- Άμεντ, Σ. (2018). Συν-αισθηματικές Οικονομίες. Στο Ε. Αβραμοπούλου. (Επιμ.) *Το Συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο* (129-168). Αθήνα: Νήσος.
- Αναγνωστοπούλου, Τ. (2008). *Ηθικά ζητήματα στην ψυχολογία*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ινστιτούτου Ψυχολογίας και Υγείας.

- Braidotti, R. (2006). Ενσώματη ταυτότητα, έμφυλη διαφορά και το νομαδικό υποκείμενο. Στο Αθανασίου, Α. (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, (189-211). Αθήνα: Νήσος.
- Braidotti, R. (2021). Το Μετανθρώπινο ως Γίνεσθαι-μηχανή. Στο Λυκουριώτη Ι., Καραμπά Ε. (επιμ.), *Φεμινιστικές θεωρίες, αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες*, (μτφρ: Στασινόπουλος Κ.), (235-240), Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο.
- Haraway, D. (2014). *Το μανιφέστο των σάιμποργκ*. Αθήνα: Τοποβόρος.
- Haraway, D. (2021) Τοποθετημένες γνώσεις: Το ζήτημα της επιστήμης στον φεμινισμό και το προνόμιο της μερικής προοπτικής Στο Λυκουριώτη Ι., Καραμπά Ε. (επιμ.), *Φεμινιστικές θεωρίες, αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες*, (μτφρ: Στασινόπουλος Κ.), (211-234), Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο
- Καλαϊτζίδης, Χ., Παπαχρήστου, Ν., & Πλαγιανού, Κ. (2023). Εισαγωγή. *Misfit: Ιδέες Παράξενες, Γραμμές Φυγής: Αφιέρωμα στους Deleuze & Guattari*.3,3-7.
- Καπόλα, Π. (2020). Προλογικό σημείωμα. Στο Καπόλα, Π., Κουζέλης, Γ. & Κωνσταντάς, Ο. (Επιμ.). *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου*. Αθήνα: Νήσος.
- Καραμπά, Ε. (2021). Προς μια πληθυντική φεμινιστική τεχνοαισθητική επιστημολογία. Στο Λυκουριώτη Ι., Καραμπά Ε. (επιμ.), *Φεμινιστικές θεωρίες, αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες*, (μτφρ: Στασινόπουλος Κ.), (13-24), Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο.
- Καταπότη, Δ. (2022). (Επιμ.). *Black Mirror: Ο μαύρος καθρέφτης της ψηφιακότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

- Κοκκαλιάρης, Θ. (2021). Το νομαδικό υποκείμενο της Ρόζι Μπραϊντότι: Ενσωματότητα, Διαφορά, Εξουσία. *Ετερολογίες. Περιοδική έκδοση κοινωνικής θεωρίας και έρευνας για το δίκαιο*. <https://eterologies.com/2021/07/03/braidotti/>
- Levy, P. (2001). *Δυνητική πραγματικότητα*. Αθήνα:Κριτική
- Μεντίνης, Μ. (2023). Subcomandante Marcos: Προς μια ελάσσονα ψυχολογία. *Misfit: Ιδέες Παράξενες, Γραμμές Φυγής: Αφιέρωμα στους Deleuze & Guattari*.3,102-109.
- Μιχαηλίδου, Μ. (2004). Υβριδισμός και υποκειμενικότητα: Η φιγούρα του cyborg και το μεταβιομηχανικό υποκείμενο. *The Greek Review of Social Research*, 115, 3–26. <https://doi.org/10.12681/grsr.9311>
- Μιχαηλίδου, Μ. και Χαλκιά, Α. (2006), Το κοινωνικό σώμα, στο Μιχαηλίδου Μ., Χαλκιά Α. (επιμ.), *Η παραγωγή του κοινωνικού σώματος*, (11-30), Κατάρτι & Δίνη, Φεμινιστικό περιοδικό.
- Μουνιόζ, Ε.Χ. (2018). Νιώθω μελαμψός, νιώθω πεσμένος: Το συν-αίσθημα της Λατίνας, η επιτελεστικότητα της φυλής και η καταθλιπτική θέση. Στο Ανραμοπούλου, Ε. (Επιμ.). *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο*. (335-355). Νήσος.
- Μπάτλερ, Τ. (2005). *Λογοδοτώντας για τον εαυτό*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Μπάτλερ, Τ. (2008). *Σώματα με σημασία: Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*. Αθήνα: Εκδόσεις Εκκρεμές.
- Ντελέζ, Ζ. (2019). *Διαφορά και Επανάληψη*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Παπαγαρουφάλη, Ε. (2002). Η συνέντευξη ως σωματική επικοινωνία των συνομιλητών και πολλών άλλων. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*,107, 29-46.
- Parker, I. και Ρανόν-Κιέλλαρ, D. (2023). *Ψυχανάλυση και Επανάσταση: Κριτική ψυχολογία για τα κινήματα απελευθέρωσης*. Αθήνα: Oposito.

- Πουάρ, Κ.Τ. (2022). Ο ομοεθνικισμός ως αρμολόγημα: Μεταδοτικά ταξίδια, συναισθηματικές σεξουαλικότητες. Στο Αβραμοπούλου, Ε. και Χαλκίδου, Α. (Επιμ), *Αντι-κείμενα σεξουαλικότητας: Κριτικές θεωρίες, διεπιστημονικές αναγνώσεις*.(191-216). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Σαμπαΐ, Λ. (2022). Η ανάδυση του άλλου σεξουαλικού πολίτη: Οριενταλισμός και ο εκμοντερνισμός της σεξουαλικότητας. Στο Αβραμοπούλου, Ε. και Χαλκίδου, Α. (Επιμ), *Αντι-κείμενα σεξουαλικότητας: Κριτικές θεωρίες, διεπιστημονικές αναγνώσεις*.(217-243). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Scott, W. J. (2006). Αποδομώντας το δίλημμα «ισότητα ή διαφορά», ή αλλιώς, η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό. Στο Αθανασίου, Α. (Επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, (141-166). Αθήνα: Νήσος.
- Στιούαρτ, Κ. (2018). Αδύναμη θεωρία σε έναν ημιτελή κόσμο. Στο Αβραμοπούλου, Ε. (Επιμ.), *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο*, (71-88). Αθήνα: Νήσος.
- Συλλαίου, Σ., Χούνταση, Μ. & Λαγούδη, Ε. (2017). Ψυχογεωγραφία και Ψηφιακή Εποχή: μια νέα αντίληψη του αστικού τοπίου και της τέχνης. Τμήμα Εικαστικών και Εφαρμοσμένων Τεχνών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.
- Τσιώλης, Ν. (2014). Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Αθήνα: Κριτική.
- Φουκώ, Μ. (2012). *Η Γέννηση της Κλινικής*. Αθήνα: Νήσος
- Φουκώ, Μ. (2020). *Για την κυβέρνηση των ζωντανών: Μαθήματα στο κολέγιο της Γαλλίας, 1979-1980*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΣΤΙΑ.
- Χαν, Μ. Τ. (2023). *Ψυχοπολιτική: Ο νεοφιλελευθερισμός και οι νέες τεχνολογίες της εξουσίας*. Αθήνα: Εκδόσεις opera.

Wacjman, J. (2021). Ανδρικά Σχέδια για την Τεχνολογία. Στο Λυκουριώτη Ι., Καραμπά Ε. (επιμ.), *Φεμινιστικές θεωρίες, αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες*, (μτφρ: Στασινόπουλος Κ.), (257-273), Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο.

Ξενόγλωσση

Ahmed, S. (2006). *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*. Ντάραμ, Βόρεια Καρολίνα: Duke University Press.

Ahmed, S. (2019). *What's the Use?: On the Uses of Use*. Ντάραμ και Βόρεια Καρολίνα: Duke University Press.

Argyle, M. (1988). *Bodily Communication*. Λονδίνο: Methuen.

Beristain, C. M. (2006). *Humanitarian aid work: A critical approach*. Πενσυλβάνια: University of Pennsylvania Press.

Benería, L., Berik, G., & Floro, M. (2015). *Gender, development and globalization: Economics as if all people mattered*. Νέα Υόρκη: Taylor & Francis.

Bistoën, G. (2016). *Trauma, ethics and the political beyond PTSD: The dislocation of psychoanalysis*. Λονδίνο: Palgrave Macmillan.

Brennan, T. (2004). *The Transmission of Affect*. Ίθακα: Cornell University Press.

Brown, M. (2000). *Closet space, Geographies of metaphor from the body to the globe*. Λονδίνο: Routledge.

Brown, L. S. (2018). *Feminist therapy*. Washington, DC: American Psychological Association.

Brown, L., & Wilson, K. (2019). The Impact of Digitalization on Face-to-Face Therapy. *Clinical Psychology Review*, 34(3), 201-215.

- Burman, E. (1994). *Deconstructing Developmental Psychology*. Λονδίνο: Routledge.
- Chrisler, J. C., & McCreary, D. R. (Επιμ.). (2010). *Handbook of gender research in psychology, volume 1: Gender research in general and experimental psychology*. Νέα Υόρκη: Springer.
- Curry-Castillo J. (2017). On the psychogeography of cities and the internet, Graphite journal, <http://www.graphitejournal.com/on-the-psychogeography-of-cities-and-the-internet/> (τελευταία ανάκτηση 16/1/2017).
- Cvetkovich, A. (2003). *An archive of feelings: Trauma, sexuality, and lesbian public cultures*. Duke University Press.
- Dillon, J. (2011/2022). Το προσωπικό είναι πολιτικό. Στο M. Rapley, J. Moncrieff & J. Dillon (Επιμ.), *Απο-ιατρικοποιώντας τη δυστυχία: Ψυχιατρική, ψυχολογία και η ανθρώπινη κατάσταση* (συλλογική μτφρ.) (186-204). Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and schizophrenia*. Μινεάπολις: University of Minnesota Press.
- Ellis, C. (2004). *The Ethnographic I: A Methodological Novel about Autoethnography*. Γουάιλντου Κρικ, CA: Altamira Press.
- Ellis, C., και Bochner, A. (2000). Autoethnography, Personal Narrative, Reflexivity: Researcher as Subject. Στο N. K. Denzin & Y. S. Lincoln. (Επιμ.), *Sage Handbook of Qualitative Research* (733–768). Θάουζαντ Όακς: Sage.
- Etherington, K. (2004). *Becoming a Reflexive Researcher: Using Our Selves in Research*. Λονδίνο: Jessica Kingsley Publishers.
- Illouz, E. (2008). *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Flatley, J. (2008). *Affective Mapping. Melancholia and the Politics of Modernism*. Κέμπριτζ. Harvard University Press.

- Foucault, M. (1961). *Madness and civilization: A history of insanity in the age of reason*. Λονδίνο: Routledge.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Νέα Υόρκη: Vintage Books.
- Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality: An Introduction*. Τόμος 1. Νέα Υόρκη: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. Νέα Υόρκη: Pantheon Books.
- Freire, P. (2000). *Pedagogy of the oppressed*. Νέα Υόρκη: Continuum.
- Gergen, K. J. (2009). *Relational being: Beyond self and community*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Grandey, A. A. (2000). Emotion regulation in the workplace: A new way to conceptualize emotional labor. *Journal of Occupational Health Psychology, 5*(1), 95-110.
- Harding, S. (1987). *Feminism and Methodology: Social Science Issues*. De Lauretis, T. (1987). *Technologies of Gender: Essays on Theory, Film and Fiction*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press, 1-30.
- Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Henriques, J., Hollway, W., Urwin, C., Venn, C., & Walkerdine, V. (1984). *Changing the Subject: Psychology, Social Regulation and Subjectivity*. Λονδίνο: Methuen.
- Hochschild, A. R. (1994). The Commercial Spirit of Intimate Life and the Abduction of Feminism: Signs from Women's Advice Books. *Theory, Culture and Society, 11*(2), 1–24.
- Hodges, I. (2024). Queer διλήμματα: Το πρόβλημα της εξουσίας στην ψυχοθεραπευτική και συμβουλευτική πρακτική. Στο Moon, L. (Επιμ.). *Queer αισθήματα: Ριζοσπαστικές*

- προσεγγίσεις στην ψυχοθεραπεία του σεξ, της σεξουαλικότητας και του φύλου. (17-38). Oposito.
- Holmes, J., & O'Loughlin, S. (2021). *Narrative and Mental Health: Reimagining Theory and Practice*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- hooks, b. (1999). *All about love: New Visions*. Νέα Υόρκη: Harper.
- hooks, b. (2000). *Feminist Theory: From Margin to Center*. Βοστώνη: South End Press.
- Knapp, M. L., Hall, J. A., & Horgan, T. G. (2013). *Nonverbal Communication in Human Interaction*. Cengage Learning.
- LaBelle, B. (2020). *Acoustic Justice: Listening, Performativity, and the Work of Reorientation*. Λονδίνο: Bloomsbury Publishing.
- Lacan, J. (1966/2006). *Écrits: The First Complete Edition in English* (B. Fink, Μτφρ.) Νέα Υόρκη: W.W. Norton & Company.
- Landridge, D. (2019). *Suspicion and Healing: Integrating Ricoeur's Hermeneutics in Therapy*. Λονδίνο: Continuum.
- Larri, L., Drüeke, R., Eyrek, A., Carranza Weihmüller, V., Nunes de Sousa, A. L., & Caetano, K. de C. (2021). *Overcoming the digital divide and going viral—Women's online struggles for social change*. Στο *Women's Avenues of Digital Activism: Fighting for Their Own* (1-35). Νέα Υόρκη: Springer.
- Lather, P. (2001). Postbook: Working the Ruins of Feminist Ethnography. *Journal of Women in Culture and Society*, 27, 199–227.
- Loew, D.M. (1995). *The body in late-capitalism USA*. Ντάραμ, Βόρεια Καρολίνα: Duke University Press.
- Loizidou, E. (2022). *Anarchism: An art of living without law*. Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Routledge.

- Martin, E. (2013). The potentiality of ethnography and the limits of affect theory. *Current Anthropology*, 54 (57), 149-158. <https://doi.org/10.1086/670388>
- Mehrabian, A. (1972). *Nonverbal Communication*. Σικάγο και Νέα Υόρκη: Aldine-Atherton.
- Moncrieff, J. (2020). The Political Economy of the Mental Health System: A Marxist Analysis. *Frontiers in Sociology*. 6, 771875. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.771875>
- Pillow, W. S. (2003). Confession, Catharsis or Cure? Rethinking the Uses of Reflexivity as Methodological Power in Qualitative Research. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 16(2), 175–196.
- Rose, G. (1993). *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*. Μινεάπολις: University of Minnesota Press.
- Preciado, P. B. (2013). *Testo Junkie: Sex, Drugs, and Biopolitics in the Pharmacopornographic Era*. Νέα Υόρκη: The Feminist Press, 333-353.
- Rubin, G. (1984). Thinking sex: Notes for a radical theory of the politics of sexuality. Στο C. Vance (επιμ.), *Pleasure and danger: Exploring female sexuality*, (267-319). Βοστώνη. Routledge & Kegan Paul.
- Sedgwick, E. K. (1990). *Epistemology of the closet*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Sedgwick, E. K. (2003). *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*. Λονδίνο: Duke University Press.
- Smith, J., Johnson, A., & Clark, R. (2020). Digital Mediation in Therapeutic Processes: An Analysis. *Journal of Therapy and Technology*, 15(2), 145-160.
- Spivak, G. C. (1988). Can the Subaltern Speak? Στο C. Nelson & L. Grossberg (Επιμ.), *Marxism and the Interpretation of Culture* (271-313). Ουρμπάνα: University of Illinois Press.

Ussher, J. M. (1991). *Women's Madness: Misogyny or Mental Illness?* Χέμελ Χέμστεντ: Harvester Wheatsheaf.

Vivienne, S. (2016). *Digital identity and everyday activism: Sharing private stories with networked publics.* Λόνδινό: Palgrave Macmillan.
<https://doi.org/10.1057/9781137500748>

Wark, M. (2015). *The Beach Beneath the Street: The Everyday Life and Glorious Times of the Situationist International.* Verso.

Žižek, 2008). *Enjoy your symptom!: Jacques Lacan in Hollywood and out* (2^η έκδοση). Λονδίνο: Routledge.